

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

МАДАЙ Ірина Михайлівна

**Джерела, чинники та умови психосоціального благополуччя
українських родин / Sources, factors and conditions of psychosocial
well-being of Ukrainian families**

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Випускна кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СРм-21
І.М. Мадай

Науковий керівник:
к.пс.н., доцент А.Н. Гірняк

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2019

АНОТАЦІЯ

Мадай І.М. Джерела, чинники та умови психосоціального благополуччя українських родин. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 „Соціальна робота”. – Тернопільський національний економічний університет. – 2019.

У магістерській роботі здійснено аналіз основних концепцій дослідження родини як складного психосоціального феномену; розкрито соціально-психологічні аспекти пізнання сучасних родин та здійснено їх типологію; нормативно окреслено соціально-демографічний стан сучасних українських родин; систематизовано ключові чинники психосоціального благополуччя родини та виявлено їх джерела та умови; розмежовано типові групи проблем, що виникають на різних етапах становлення благополучної української родини; запропоновано класифікацію психодіагностичних інструментів пізнання рівня психосоціального благополуччя родини; обґрунтовано напрямки підвищення психосоціального благополуччя сучасної родини та сформульовано систему відповідних рекомендацій; розроблено програму, спрямовану на підвищення психосоціального благополуччя сучасної родини, та апробовано її ефективність в умовах вітчизняного сьогодення.

ANNOTATION

Madai I.M. Sources, factors and conditions of psychosocial well-being of Ukrainian families. - Manuscript.

Research on the education and qualification of Master degree in 231 "Social work". – Ternopil National Economic University. – 2019 .

In the master's work analyzes the basic concepts of family research as a complex psychosocial phenomenon; the socio-psychological aspects of cognition of modern families are revealed and their typology is made; the socio-demographic status of modern Ukrainian families; key factors of psychosocial well-being of the family were systematized and their sources and conditions were identified; typical groups of problems that arise at different stages of becoming a prosperous Ukrainian family; classification of psycho-diagnostic tools of cognition of the level of psychosocial well-being of the family is offered; directions for enhancing the psychosocial well-being of the modern family are substantiated and a system of appropriate recommendations is formulated; a program aimed at enhancing the psychosocial well-being of the modern family has been developed and its effectiveness tested in the context of the domestic present.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ РОДИНИ	7
1.1. Аналіз основних концепцій дослідження родини як складного психосоціального феномену	7
1.2. Соціально-психологічні аспекти пізнання сучасних родин та їх типологія... 15	
1.3. Соціально-демографічний стан сучасних українських родин	22
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. ФОРМОЗМІСТОВА МОДЕЛЬ БЛАГОПОЛУЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ	30
2.1. Систематика ключових чинників психосоціального благополуччя родини..30	
2.2. Джерела та умови психосоціального благополуччя українських родин.....36	
2.3. Аналіз типових груп проблем, що виникають на різних етапах становлення благополучної української родини.....44	
Висновки до розділу 2	51
РОЗДІЛ 3. ПРАКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДВИЩЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ УКРАЇНСЬКИХ РОДИН	53
3.1. Класифікація психодіагностичних інструментів пізнання рівня психосоціального благополуччя родини	53
3.2. Обґрунтування напрямків підвищення психосоціального благополуччя сучасної родини та формулювання системи відповідних рекомендацій.....61	
3.3. Розробка програми, спрямованої на підвищення психосоціального благополуччя сучасної родини, та апробування її ефективності в умовах вітчизняного сьогодення	65
Висновки до розділу 3	73
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Актуальність теми. Сім'я є складним соціокультурним явищем. Вона охоплює практично всі аспекти людської життєдіяльності і виходить на всі рівні соціальної практики: від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. На сучасному етапі розвитку суспільства, в суспільній свідомості, сім'я і сімейний добробут серед переліку цінностей виходить на чільне місце. Особливо нагальним для українського суспільства, яке шукає дійсні принципи власного розвитку, є дослідження психосоціального благополуччя українських родин, зумовлене необхідністю пошуків і впровадження в соціальну практику принципів розвитку суспільства і людини.

Негативні явища повсякденного життя, такі як соціальна і політична нестабільність, відсутність правових гарантій, невизначеність майбутнього і навіть сама ситуація соціальних змін дають поштовх соціальній дезадаптації людей у багатьох її проявах і розвитку девіацій. При цьому ієрархія загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості зазнала істотної деформації. Цей процес, обтяжений станом хронічного емоційного стресу, охопив усі верстви населення і вплинув на складні соціальні структури. В цих умовах особливо значення набувають міжособові стосунки, яким в більшій мірі, ніж інші соціальні структури, здатна забезпечити гармонійна сім'я.

Сучасна криза сім'ї пов'язана з цілою низкою суперечностей, найважливіша з яких виникає між суспільством і сім'єю. Сім'я не задовольняє потреби суспільства в фізичній і духовній репродукції населення, суспільство ж не забезпечує нормальних умов життєдіяльності сім'ї. Багато молодих людей відкидають такі загальнолюдські цінності, як сім'я, діти, хоч і гостро потребують сімейного спілкування. В умовах зміни демографічних процесів в Україні, що характеризуються кризовим станом: зростання кількості розлучень; самотніх людей; перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності; залишається високою материнська і дитяча смертність; смертність чоловіків і жінок працездатного віку, через що зберігається високий рівень овдовіння і

сирітства простежується негативний вплив на функціонування інституту сім'ї. З інституційним аспектом існування сім'ї пов'язані її функції, які означають конкретну діяльність, яка повинна призвести до бажаних соціально-демографічних результатів. Соціологія і демографія фіксують незадовільний рівень виконання сім'єю функції відтворення населення.

Також свідченням психосоціального не благополуччя українських родин є підвищений рівень розлучень, що свідчить про нестабільність і вразливість сім'ї. Наявність дітей в родині не є перешкодою для розірвання шлюбних стосунків подружжя. Зменшується ступінь компенсації розлучень повторними шлюбами. Триває низький протягом досить тривалого часу рівень народжуваності. Показник середньої бажаної кількості дітей при одруженні не відповідає потребам відтворення населення.

Кризовий стан, якій нині характеризує наше суспільство, призвів до того, що сім'я опинилася кинutoю напризволяще і вимушена покладатися лише на власні можливості. Динаміка соціальних змін, що позначилися і на сім'ї вимагає застосування в аналізі феномену сім'ї нової парадигми, оскільки вітчизняна наука недостатньо адекватно розглядала зміст і внутрішній світ сім'ї. Сім'я визначається як приватна сфера життя людини, як особлива цілісна спільнота яка створює оптимальні можливості для розвитку людської індивідуальності, адже саме в сім'ї відбувається формування особистості, що сприяє духовному розвитку суспільства. В умовах кризи, руйнування старої інфраструктури культури соціокультурне значення сім'ї в суспільстві зростає. Переживаючи серйозні труднощі щодо своїх соціокультурних функцій, сім'я все ж таки залишається головним соціальним інститутом, де формуються і розвиваються соціально значущі цінності і настанови особистості.

Проблема формування сучасної молодшої української сім'ї досліджувалась недостатньо, тому виникла потреба концептуально проаналізувати її становище в контексті демографічного розвитку в Україні на сучасному етапі. В зв'язку з цим наведена тема дослідження є актуальною та викликає особливий інтерес, що вплинуло на вибір теми роботи – «Джерела, чинники та умови психосоціального благополуччя українських родин».

Об'єкт дослідження: українська родина як соціально-психологічне явище.

Предмет дослідження: особливості психосоціального благополуччя українських родин.

Мета дослідження: дослідження джерел, чинників та умов психосоціального благополуччя українських родин.

Для реалізації поставленої мети визначено **завдання дослідження:**

по-перше, розкрити основні концепції дослідження родини як складного психосоціального феномену;

по-друге, проаналізувати соціально-психологічні аспекти пізнання сучасних родин та їх типологію;

по-третє, розкрити соціально-демографічний стан сучасних українських родин;

по-четверте, провести систематику ключових чинників психосоціального благополуччя родини;

по-п'яте, з'ясувати джерела та умови психосоціального благополуччя українських родин;

по-шосте, проаналізувати типові групи проблем, що виникають на різних етапах становлення благополучної української родини;

по-сьоме, обґрунтувати напрямки підвищення психосоціального благополуччя сучасної української родини та сформулювати систему відповідних рекомендацій;

по-восьме, розробити програму, спрямовану на підвищення психосоціального благополуччя сучасної родини, та апробувати її ефективність в умовах вітчизняного сьогодення.

Теоретичну основу дослідження становлять класичні та новітні методологічні підходи, які застосовуються для аналізу психосоціального благополуччя українських родин. В дослідженні використовується соціально-психологічний підхід до дослідження сім'ї. Робота базується на результатах досліджень з соціально-психологічних і соціологічних питань сімейно-шлюбних відносин, методології соціального пізнання. Розкрито основні концепції дослідження родини як складного психосоціального феномену;

проаналізовано соціально-психологічні аспекти пізнання сучасних родин та їх типологію; розкрито соціально-демографічний стан сучасних українських родин; систематизовано ключові чинники психосоціального благополуччя родини; показано джерела та умови психосоціального благополуччя українських родин; проаналізовано типові груп проблем, що виникають на різних етапах становлення благополучної української родини.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що воно представляє сім'ю не лише як інституційне утворення, а як унікальний приватний життєвий світ, що створює оптимальні можливості становлення особистості, закладає передумову повноцінного людського буття. Враховуючи актуальність досліджуваної теми, а також недостатність її розробки у вітчизняній літературі, проведене дослідження заповнює прогалини в даній галузі знань, сприяє наближенню досліджень проблем сім'ї у вітчизняній соціальній психології до сучасних методологій. Одержані за допомогою різних методичних підходів теоретичні положення і висновки можуть слугувати основою для подальшої розробки проблем психосоціального благополуччя українських родин та сімейних відносин. Матеріали дослідження можуть бути широко використані в лекційних курсах соціальної психології, демографії, соціології, а також в спецкурсах з проблем етики та психології сімейного життя, соціальної педагогіки і соціальної роботи.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг роботи складає 84 сторінки, із них 77 сторінок основного змісту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ РОДИНИ

1.1. Аналіз основних концепцій дослідження родини як складного психосоціального феномену

В даному дослідженні здійснена спроба теоретичного узагальнення проблеми, яка полягає в аналізі джерел, чинників та умов психосоціального благополуччя родин, отриманні нових знань з приводу змін, що відбуваються в інституті сім'ї, а також розробці заходів соціального захисту сімей.

Але перш ніж досліджувати сім'ю як соціальний інститут або як малу групу; в якому напрямку вона еволюціонує і якою мала б бути, необхідно звернутися до самого визначення поняття сім'ї. В науці простежується ціла низка підходів до вивчення сім'ї. На початку 60-х років ХХ століття відомий американський спеціаліст У. Гуд відзначив, прямо кажучи, парадоксальний факт. Хоч в області соціології сім'ї, писав він, проведено досліджень більше, ніж в будь-якій іншій значимій галузі, однак лише в деяких з них містяться спроби теоретичних осмислень [3]. Починаючи з другої половини ХІХ століття, теоретичні проблеми сім'ї так чи інакше знаходились в полі зору ряду першокласних антропологів і соціологів [21].

Так, Л. Морган – американський юрист і етнолог, вивчав зсередини життя індіанського союзу племен ірокезів. В своїх головних трудах «Стародавнє суспільство» і «Будівлі і домашнє життя американських туземців», широко використовуючи польові матеріали, він поклав початок розробці ідеї прогресивного розвитку людства і його історичного шляху. Затвердившись в думці, що первісне суспільство в своїй основі було родовим, Морган різко протипоставив його суспільству політичному або, кажучи сучасною мовою, – класовому. Визначені суспільства представляють собою два якісно різних типи соціальної організації людей. Вчений довів, що батьківський рід утворюється, як правило, з материнського, в результаті виникнення і розвитку особистої

власності він знайшов деталь, що пов'язує народи «цивілізовані» і «нецивілізовані» [29], з'єднав написану історію людства з ненаписаною.

Дослідженням сім'ї займався відомий соціолог Максим Ковалевський. В своїх наукових поглядах він дотримувався принципів генетичної соціології: вихідні моменти в розвитку сім'ї, роду, власності, політичної влади і психічної діяльності. Базовий матеріал для генетичної соціології складав із етнографічного опису «відсталих і нерозвинутих племен» [7]. При цьому достовірність повсякденних принципів, з точки зору автора, могла бути підтверджена «слідами» так званих пережитків у історичних народів.

Французський соціолог Ф. ЛеПле, спираючись на розроблений ним метод, сформував думку про те, що базис суспільного устрою знаходиться в ідеях, моралі, і в особистому житті в більшій мірі, ніж в писаних законах, звідси, приватна сфера характеризує суспільну, а сім'я – основа суспільства. Тому для дослідження необхідно відбирати типові, без аномалій сімейства. Найбільш відомий труд Ф. ЛеПле – «Європейські робітники» – саме і виявився результатом описання тридцяти шести біографій сімей робітників. Тут були розглянуті сімейства, що належали до самих багаточисельних класів населення.

Вчений вивчав не тільки подробиці матеріального життя, але і почуття, і взагалі, моральне і інтелектуальне життя. Дослідник намагався знайти об'єктивний показник, що диференціює рівень суспільного стану, аналіз якого і повинен відкрити таємницю устрою суспільства. Він сконструював базові типи сім'ї: патріархальний, нестійкий, стійкий. В основу класифікації покладений принцип передачі власності у спадок молодому поколінню. Трьом формам сімей відповідають, по-перше, відповідні типи господарювання, які з різною ефективністю забезпечують людині умови для існування; по-друге, засоби досягнення морального імперативу, що цементують ті чи інші суспільства. Коротко кажучи, економічний рівень сімейств і тим самим народів детерміновано головним чином рівнем технології і географією [29].

Б. Малиновський – англійський (польського походження) антрополог і соціолог, засновник функціональної школи в західній етнології, який випробував на собі вплив холізму і фрейдизму з 1918 по 1920 роки проводив

дослідження в Новій Гвінеї, Австралії і Меланезії, зібраний ним матеріал до цього часу не втратив наукової цінності. Етносоціолог був непримиренним опонентом еволюціонізму. Спираючись на досвід, отриманий в результаті тривалого спостереження примітивних народів, він відкидав існування на зорі людської історії проміскуїтету і будь-яких форм групового шлюбу; відстоював патріархальну сім'ю як базову одиницю простого суспільства.

Б. Малиновський загострював увагу на радикальній відміні природної людської соціальності від тваринної стадності. Продовжуючи порівнювати природний і соціальний світ, автор підкреслює: «людина діє разом» і «її організована поведінка являється однією із сторін культури» [23], стадна ж поведінка тварин детермінована інстинктом. Основа культури лежить в глибинній модифікації спадщини. Більшість інстинктів зникає, замінюється пластичними, але направленими тенденціями, які і перетворюються в кінцевому випадку в культурні реакції. Виходить, ні один тип людської організації не може бути простежений до «колективістських тенденцій» і ще менше – до «стадного інстинкту» [23]. Культура сформувала новий тип людських зв'язків – сім'ю, інститут, якому немає аналога у тварин.

Погляди на сім'ю відображенні і у П. Сорокіна в трьох його ранніх публікаціях. Спираючись на ідею еволюціонізму, він простежує розвиток сім'ї за більший відрізок часу. І приходить до висновку: «...форми сім'ї і шлюбу не минули загальної участі всього, тобто вони постійно змінювалися, як не перестають змінюватися і зараз» [21]. Трансформація форм сімейних відносин, відповідно до бачення автора, відбувалася поступово і поетапно.

На теоретичному рівні соціолог аналізував статус інституту сім'ї в зв'язку з економічною, релігійною і демографічною ситуацією. Конкретні зміни простежуються Сорокіним на матеріалі повсякденного життя. Він опитував за спеціальною програмою вчителів, священників, і довгожителів з числа корінного населення (аборигенів). Молодий вчений уточнював свята, традиції, звичаї, правила поведінки в далекому минулому і на початку ХХ-го століття. Працюючи над першими публікаціями про сім'ю, він спирався на теоретико-методологічні принципи генетичної соціології М. Ковалевського [21].

На наступному етапі П. Сорокін звернувся до біхевіоризму і функціоналізму. Здобутий ним матеріал про сім'ю отримує нове освітлення. Так в «Системі соціології» автор розглядає не еволюцію сім'ї, а її статику, функції, зв'язки, взаємодію з іншими інститутами, сучасний і майбутній склад. Замість історико-порівняльного методу використовується статистика, спостереження над поведінкою людей в «сімейному середовищі».

Найбільш детально проблеми сім'ї розглянуті автором в статі «Криза сучасної сім'ї», опублікованої за п'ять років до «Системи соціології». Тут описуються зміни ряду функцій сім'ї, накопичення дисфункцій визначається як її соціальна криза і прогнозується майбутнє сім'ї [18]. Критичне осмислення інституту сім'ї як союзу подружжя, батьків і дітей, родичів, як господарського цілого приводить соціолога до думки про поглиблення її кризи. В доведення тези про послаблення і розпад союзу подружжя Сорокін приводить ряд емпіричних свідоцтв. По-перше, зростаюча питома вага розлучень. По-друге, зменшення числа шлюбів. По-третє, причиною розпаду сім'ї служить зменшення кількості дітей в шлюбі, а також емансипація жінок в даних умовах виявилася фактором, що викликає розпад патріархального типу сім'ї. З розвитком капіталізму сім'я, вважає дослідник, перестане існувати як цілісна господарська одиниця. «Замкнене натуральне господарство» з економічним розвитком втрачає всяку суть [23].

Аналітик вважав, що розпад сім'ї не веде до її загибелі взагалі. Сім'я як союз подружжя і як союз батьків і дітей залишиться, але форми їх будуть іншими. Поєднання еволюційного підходу і функціонального пояснення дозволило соціологу в перші десятиліття ХХ століття всебічно описати стан сім'ї як етап в загальній її трансформації, проаналізувати функції і знайти головні тенденції в розвитку моногамії. Сімейні відносини аналізувалися ним у взаємозв'язку з іншими проявами суспільного життя.

Сучасні західні науковці також не залишають проблему сім'ї поза увагою: зміну організаційних моделей переходу молоді до дорослого життя та формування нової сім'ї вивчала англійська дослідниця С. Ірвін, проблема

впливу батьківської родини на формування молоді сім'ї цікавить американських науковців [8].

Вітчизняна наука також має великий досвід дослідження сім'ї. Нагромаджено великий масив результатів вивчення різноманітних аспектів функціонування сім'ї, у тому числі проведені глибокі дослідження молоді сім'ї. Так, праці вітчизняних науковців (С. Голода, І. Дементьєвої) містять аналіз впливу дошлюбного спілкування і початкового етапу сімейного життя на стабільність подружнього життя. Але ці роботи аналізують молоду сім'ю радянського періоду, до того ж робиться це без врахування культурно-історичних особливостей [51].

З точки зору історії шлюбно-сімейних відносин в Україні викликають інтерес роботи А. Хоменка і А. Пономарьова. Дослідження етнокультурних аспектів процесу розвитку української сім'ї дозволяє прослідкувати механізм відтворення етнічної та соціальної структури суспільства.

Різнманітні аспекти функціонування сім'ї в нових умовах досліджують І. Прибиткова, Л. Чуйко, Н. Лавриненко. Аналіз соціально-економічних, психологічних та демографічних проблем молоді сім'ї міститься в колективній монографії Українською інституту соціальних досліджень [16].

У сучасній літературі сім'я здебільшого визначається як соціальна група, хоча характеристики останньої відбивають скоріше інституційні, а ніж групові властивості сім'ї. Проаналізувавши різні дефініції сім'ї, можна зробити висновок, що в радянській соціології довгий час було поширене досить універсальне визначення, що його запропонував А. Харчев. Київські соціологи запропонували найбільш адекватне визначення сім'ї як «форми спільності, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка і жінки, дітей (власних чи усиновлених), одного з батьків з дітьми, а також у деяких випадках з інших осіб, пов'язаних з вищеназваними родинним зв'язком» [33].

У західній соціології часто можна зустріти відоме визначення Н. Смелзера, проте й воно не може претендувати на універсальність та вичерпність, оскільки так само, як і більшість інших, не віддзеркалює соціокультурного аспекту сім'ї [9]. Тут можна навести слова Тоньє про те, що

сім'я і народ є соціальними спільностями: сім'я – як спільність любові, майна, долі; народ – як носій спільного духу, як спільність мови, культури, долі [35].

На сьогодні єдиної дефініції сім'ї не існує, оскільки навряд чи можна знайти таке визначення, яке б задовольняло всі підходи до вивчення цієї складної категорії. Усі вони так чи інакше обмежують сферу вивчення сім'ї, але й поглиблюють її дослідження. Серед мікротеорій слід виділити теорію соціального обміну в контексті з категорією задоволення індивіда в системі міжособових відносин.

Символічний інтеракціонізм прагне описувати людські взаємозв'язки в суспільстві з позицій пристосування гравців у грі (Г. Блумер, 1969). Його сучасний напрямок розглядає сім'ю як систему соціальних ролей. Феномен сім'ї як перцептивної сторони спілкування, знайшов відбиття в одній із його галузей: етнометодології [28]. Спілкування між чоловіком і жінкою може нагадувати свого роду стенографію: їм не треба вимовляти всі слова, щоб зрозуміти одне одного (Г. Гарфінкель, 1972) [3].

Схожі міркування висловлюють представники психоінформаційного напрямку, які твердять, що знання людини в галузі інтертипних стосунків дозволяють їй знайти психологічного партнера, або «дуала» (О. Букалов, В. Гуленко, 1996) [8]. У вітчизняній соціології тема сім'ї розвивалася в межах радянської науки і ґрунтувалася на позиціях діалектичного матеріалізму та засадах детермінізму. Тут був поширений генетичний підхід, який дозволяє простежити характер змін об'єкту дослідження в процесі розвитку і побудований на засадах історизму, які тривалий час займали міцні позиції в суспільних науках [54].

З позицій історизму сім'ю й досі розглядають у філогенезі та онтогенезі [21]. У філогенезі сім'я зображена як конкретно-історична категорія, найдавніший соціальний інститут. В онтогенезі вона вивчається на рівні мікросоціологічного аналізу як мала контактна група. Системний підхід будується на концепції суспільства як цілісної соціальної системи, що складається зі структурних елементів. Одним з яких і є сім'я – «суспільство в мініатюрі» [13]. Цей підхід передбачає аналіз окремих елементів в цілісній

соціальної системі. Тут відзначається така складова, як «проективність»[16], бо на сім'ї відбиваються всі сфери соціальних відносин. З другого боку сім'я «збагачує» й стабілізує всі сфери суспільства, оскільки від її діяльності й розвитку залежать діяльність і розвиток усього суспільства, його культури.

За теоретичними розробками вітчизняних науковців, соціальні процеси почали розглядатися з позицій єдності спілкування і діяльності. Це один із основних методів у мікроструктурному аналізі. В межах цього підходу виникли два основні напрямки у вивченні структур, що мають безпосереднє чи непряме опосередковане відношення до сім'ї. Один із напрямків орієнтується на вивчення внутрішньогрупової взаємодії та розвитку групи в групу високого рівня – колектив; другий вивчає розвиток особистості в онтогенезі, роблячи акцент на процесах соціалізації (педагогіка та педагогічна психологія) [5]. Системний підхід дозволяє вивчати процеси та явища як на макрорівні, так і на мікрорівні. Розглядається взаємодія елементів системи. Характер цієї взаємодії суттєво впливає на динаміку розвитку окремих елементів і всієї системи.

Розробки соціологів, побудовані на теорії інформації, дозволяють здійснювати управління системою завдяки налагодженому зворотному зв'язку, тобто вивченню громадської думки. Застосування теорії нерівноважних систем і теорії катастроф (досягнення в галузі кібернетики), які дозволяють моделювати і прогнозувати якісні зміни в соціальній системі, сприяло виникненню методу, що називають ентропійно-інформаційним підходом [29]. В соціологічній науці цей метод можна з успіхом застосовувати в вивченні процесів соціальної й культурної еволюції. Метод ще не зміцнів у соціології в зв'язку з неповним його застосуванням на практиці в соціологічних дослідженнях. Проте вже зроблено перші спроби до вивчення розвитку етносів (Л. Гумільов), і, мабуть, в майбутньому буде можливе застосування його до вивчення сім'ї як «прародительки» етносів [24].

Існує ще один підхід, згідно з яким через сім'ю рід реалізує себе, розвиває свою фізичну й духовну суть, матеріалізується в її діях, способі життя [13]. За таким підходом кожна конкретна сім'я вже не сприймається як соціальне явище, що має й початок, і неминучий кінець. Навпаки, вона відображає

глибину й міцність зв'язків із родом як носієм спільного соціального досвіду й цінностей (М. Жихарєв). Людина тут піднімається над природно-біологічними інстинктами. Перевагою цього підходу є те, що він дозволяє не акціувати увагу на часткових проявах проблеми сім'ї, а бачити її в контексті розвитку того соціуму, з якого сім'я виростає [17].

На межі ХХІ століття вітчизняна соціологія зазнала якісних змін, що дозволяють судити про набуття нею парадигмального статусу, який надає можливість відкривати нові шляхи у вивченні найважливіших елементів соціальної системи, категорії сім'ї та сімейних стосунків [64]. Якщо дослідники минулого не мали сумніву, що проблеми суспільства важливіші, ніж проблеми окремих його елементів, бо діяльність останніх призначена задовольняти соціальні потреби, то нині важко визначити, який елемент цієї системи важливіший і хто для кого може вважатися кориснішим – сім'я для суспільства чи навпаки [20]. Принаймні, ніхто не має сумніву в тому, що основна функція суспільства – це задоволення потреб індивідів, з яких воно складається. Мабуть, і сім'ю треба розглядати як такого основного споживача, як повноправний елемент соціальної й ринкової системи.

Різні теорії та напрямки, що сформувалися в соціалістичній державі і розвиваються нині, досить різнобічно описують основні проблеми сім'ї. Однак вони не пояснюють тієї динаміки внутрішньосімейних та інституційних зв'язків і стосунків, яка характерна для складних соціальних сучасних умов, вони не визначають також соціокультурних чинників кризи сім'ї у суспільстві. Сім'я в різних її аспектах виступає як складне соціокультурне утворення, як конкретно-історична категорія, соціальний інститут, психоінформаційна система і мала соціальна група. В період трансформації культури та відновлення національних традицій, у стимулюючих умовах, саме сім'я одержує шанс на відродження завдяки актуалізації потреби людей у відносинах довіри.

Сучасна сім'я досягла переломної фази свого розвитку. Такий стан сім'ї характерний для всього цивілізованого світу і обумовлений змінами в світогляді людей та переходом до нового типу соціальних і економічних відносин, до нової культурної епохи.

Соціальні зміни, що відобразилися і на сім'ї, вимагають використання нової концепції в аналізі феномену сім'ї. Загальний синтез перелічених аспектів концепцій дозволяє по-новому осягнути сім'ю, а також специфіку її існування на теперішньому етапі розвитку суспільства. У дослідженні сім'ї ми виходимо з її визначення як такого об'єднання, що базується на шлюбі або кровній спорідненості людей, пов'язаних духовно, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю. Основу сім'ї складає шлюбний союз між чоловіком і жінкою, санкціонований суспільством у тих чи інших формах. Проте, ця основа не зводиться тільки до стосунків між чоловіком та жінкою, батьками та дітьми. Основним елементом, який надає родинній системі глибинного сенсу й природного призначення, є діти. Взагалі, сучасний стан розвитку сімейних відносин характеризується зростаючою роллю духовних, психологічних, емоційних зв'язків. Характеризація сім'ї та ступінь її розвитку сьогодні уможливають використання в аналізі сім'ї комунікативної традиції і підкреслюють комунікативний характер цієї спільноти.

Віддаючи належне практичній та науковій увазі праць вище наведених авторів, потрібно зауважити, що у вітчизняній науці цілісного аналізу сім'ї (з врахуванням послідовності етапів життєвого циклу сім'ї, впливу батьківської сім'ї та інших факторів) не проводилось.

1.2. Соціально-психологічні аспекти пізнання сучасних родин та їх типологія

Теоретичний аналіз психосоціального благополуччя родин доцільно розпочати з розгляду результатів, суцільних в конкретно-наукових дослідженнях сім'ї, а також і з'ясування тієї ролі, яку покликана відігравати і дійсно відіграє соціальна філософія в пізнанні сім'ї. В науковій літературі існує досить суперечлива оцінка рівня досліджень проблем сімейних відносин, які стали об'єктом науки більше ста років тому [31]. Сім'я в будь-якому типологічному варіанті виступає як соціальна система з притаманними їй соціально-

економічними характеристиками і своєрідними зв'язками з суспільством. Особливість соціально-економічних умов функціонування сім'ї і соціальних зв'язків з суспільним складом визначає необхідність розрізняти ієрархічні підрозділи сім'ї в її історичному розвитку [2].

Щодо питань типологічного дослідження зміни сім'ї і особливо сім'ї в Україні, то вони досі розроблені не достатньо. З даної проблеми серед українських дослідників існують не тільки різні точки зору, але і протиріччя.

Не викликають сумніву відомості про існування наприкінці XIX століття великої патріархальної сім'ї чи її застарілих форм у середовищі українців. Про її залишкові (рудиментарні) форми свідчать і матеріали етнографічних експедицій, які відбувалися протягом останніх років у районі Карпат та в Українському Поліссі. Незважаючи на визнання беззаперечного факту довгого існування в Україні пережиткових форм великої сім'ї, все ж таки під сумнів ставиться висновок про область та ареал її розповсюдження.

Ці сумніви виникають перш за все з того, що ряд дослідників, вивчаючи сім'ю в одному-другому селі, нерідко екстраполювали свої висновки на цілі регіони України, а то і на всю Україну, хоча відомо, що соціально-економічний розвиток окремих її земель відрізнявся крайньою різноманітністю. Вже в силу цього розвиток сім'ї не міг бути однотипним. Більш того, в Україні в цілому порівняно рано розвинулись товарно-грошові відносини, а також більш прогресивні аграрні відносини, які визначили порівняно ранній розпад великосімейної общини і розповсюдження малої сім'ї.

Таким чином, якщо і можна говорити про існування в Україні великої сім'ї, то лише як про архаїчні її варіанти, до того ж локально розповсюджені. В зв'язку з дискусією питання про розвиток різних типів сім'ї в Україні, особливого значення, набуває задача визначення надійних джерел. Одним із найбільш об'єктивних джерел даних про розповсюдження того чи іншого типу сім'ї і про направленість їх розвитку можуть бути дані державної статистики, які відносяться до тривалого періоду, до XVI-XIX століття [13].

Разом з тим, використання цих даних, як показав аналіз статистичної інформації, без попередньої перевірки ряду методологічних і методичних

аспектів, нерідко призводить до значної розбіжності в вивченні реального процесу розвитку сім'ї. Так, використовуючи одні і ті ж джерела, але застосовуючи різні підходи до їх оцінки і інтерпретації, одні дослідники неправомірно збільшували розмір сім'ї, інші, навпаки, зменшували. В цілому ж виникала різниця між соціально-економічним розвитком населення того чи іншого регіону України і процесом розвитку сім'ї.

Визначальним моментом в об'єктивній інтерпретації даних державної статистики виступає точне визначення величини двору (дворища). Разом з цим використання цих даних, як показав аналіз статистичної інформації, без попереднього уточнення ряду методологічних і методичних аспектів часто призводить до значної несумісності теоретичних інтерпретацій реального процесу розвитку сім'ї. Виконані українським демографом О. Перковським розрахунки і аналіз принципів переписів населення показали, що дворище в Україні як сімейно-економічне утворення об'єднувало декілька родинних сімей. В Київському воєводстві, наприклад, воно об'єднувало дві-три родинні сім'ї. Однак в окремих регіонах України чисельність двору була різною [16].

Проаналізовані розрахунки даних про кількісний склад сім'ї підтвердили наше уявлення про ранній розпад в Україні великої патріархальної сім'ї, який охоплює середину XVII століття, а для деяких регіонів, наприклад, Карпат – кінець XVI століття. І це повністю співпадає з тим соціально-економічним розвитком, яке відрізняло Україну відносним розвитком товарно-грошових відносин і відсутністю, власне, натурального господарства.

Поетапність розвитку аграрних і товарно-грошових взаємин зумовлювала і стадійність процесу перетворення великої сім'ї. Одним із його показників є співвідношення кількості дворів та наявності у них господарств. Так, наприклад, в Полтавській губернії в середині XVII століття нараховувався 451 двір, який об'єднував по чотири господарства, а в середині XVIII століття вже налічувалося 562 двору, що об'єднували 2,6 господарств. Зміна кількісних співвідношень двору і господарств відображає, перш за все, редукцію патріархального дворища до порівняльно невеликого односімейного двору. При цьому одночасно зменшувався і кількісний склад сім'ї.

В рамках цієї загальної закономірності перетворення сім'ї в різних соціальних середовищах протікало по-різному. Наприклад, в Київській губернії, згідно розрахункам О. Перковського, в середньому величина сім'ї складала біля 7 душ. Сім'ї меншого складу (менше шести душ) були розповсюджені серед міського населення і кріпосних. Аналіз даних подвірних переписів, а також документів про розподіл майна дає змогу припустити ствердження, що період XVI-XVIII століття – час значного перетворення великої патріархальної сім'ї і розповсюдження малої сім'ї.

В той же час існуючі дані про існування малої сім'ї вже на етапі раннього середньовіччя підтверджують, що процес трансформації великої сім'ї не був простим і однозначним. В крайньому випадку, немає підстав уявляти процес виникнення малих сімей тільки як наслідок розпаду великої. При різних соціально-економічних умовах мали сім'ї могли розростатись в великі або об'єднуватись, тим більше, що уклад великої і малої сімей в головних своїх рисах залишався патріархальним [32].

Таким чином, дані переписів населення XVI-XIX століття дозволяють простежити загальний напрямок розвитку сім'ї в Україні від патріархальної до малої сім'ї сучасного типу. В процесі редукції великої сім'ї вона все менше представляла собою класичний варіант патріархальної батьківської сім'ї, оскільки, хоча в неї входили окремі прості сім'ї, які проживали разом і мали спільну власність, не всі з них мали спільний бюджет, в деяких же сім'ях батьківського багатолінійного типу не всі члени молодших генерацій групувались навколо самої старшої генерації, деякі з них відділялись, а саме – формували самостійну малу (індивідуальну) сім'ю.

При цьому, з одного боку, велика сім'я втрачала окремі ознаки класичної патріархальної сім'ї (наприклад, влада голови розповсюджувалась вже не на всіх членів сім'ї), а з другого – утворювалась мала сім'я. Це перший шлях трансформації патріархальної сім'ї. Другий – пов'язаний з перетворенням батьківської багатолінійної сім'ї в таку, що вона характеризувалась відносно демократичними формами внутрісімейного управління. Результатом глибокого розпаду великої патріархальної сім'ї, на етапі виникнення нових виробничих

відносин, стало утворення неподільних сімей, для яких, також характерним, був різний тип власності, але ці сім'ї не включали всіх осіб молодшої генерації. Цей тип сім'ї деякі дослідники не без підстави вважають перехідною формою від великої сім'ї до малої. Дійсно, як свідчать дані етнографічних спостережень, неподільні сім'ї в Україні були недовговічними і в більшості утримувались виключно на владі та авторитеті голови старшої генерації [16].

Процес відокремлення індивідуальних сімей із великої патріархальної був дуже тривалим і уміщав декілька етапів, проаналізувавши які, можна, на наш розсуд, виділити наступне: повне відділення молодого подружжя із батьківської сім'ї; територіальне відмежування подружжя із батьківської сім'ї при збереженні загальної власності; відділення дочірньої сім'ї разом з родичами. Різні шляхи відокремлення молодого сім'ї з батьківського домогосподарства обумовлювало різноманітність її варіантів. На основі аналізу статистичних даних можна простежити деякі з них: складна сім'я, що складалась із батьків і одружених дітей; батьків з дітьми і побічними родичами; подружньої пари з побічними родичами; проста сім'я до складу якої входили батьки і неодружені діти. Це була мала сім'я в її чистому вигляді, що створювала подружня пара.

На початковому етапі свого розвитку мала по формі сім'я була достатньо багаточисельною за складом: інколи вона нараховувала до 15 членів. І це справедливо, оскільки будучи господарсько-виробничим осередком, сім'ї була необхідна значна кількість працюючих. Саме за цією причиною в районах, де велось напівнатуральне господарство, проста (нуклеарна) чисельно невелика сім'я не мала широкого розповсюдження, оскільки вона не була самодостатньою для виконання господарсько-побутових функцій, тобто недостатньою для самозабезпечення.

З розвитком товарно-грошових відносин посилювалась сегментація великої сім'ї, що проявлялася в збільшенні долі індивідуальних сімей. Однак економічно такі сім'ї не завжди були міцними, і ця їх економічна несамодостатність нерідко призводила до об'єднання в патронімії – групи сімей, підтримують господарську, суспільну і духовну спільність або ж до розширення сімей. Розглядаючи патронімічні утворення в Україні, не можливо

обійти увагою питання про їх сутність в науковому осмисленні. В історико-етнографічній літературі останніх років ця проблема знайшла достатньо повне освітлення, хоча єдність поглядів поки що не досягнута.

Узагальнення різноманітних точок зору на питання про патронімії і обґрунтування найбільш прийнятних з них, з позицій розгляду родинних груп, що належали до конкретних регіонів, зробили Ю. Бромлей, Я. Смірнова.

Значну роль в утворенні патронімії відіграв факт близько-родинних відносин, хоча в різні періоди часу і в різних народів, він не завжди мав визначальне значення. В українців в період раннього середньовіччя функція близько-родинної трудової взаємодопомоги була ведучою. Патронімію об'єднували родинні сім'ї, хоча невиключена наявність в них неродинних, в тому числі сусідських сімей. Однак в будь-якому випадку визначальною рисою патронімії раннього періоду була близько-родинність відносин. Патронімія мала родову назву, тісні економічні зв'язки, спільність майна.

Починаючи з XVII-XVIII століття патронімічні утворення все більше привчають неродинні, часто, сусідські сім'ї. В зв'язку з цим вони були наділені тими рисами які були притаманні патроніміям класичного виду, вони були облишені структурної підпорядкованості, але спроби підкорити собі окремі сім'ї у голів патронімії проявлялись завжди.

Порівняно рано почався в Україні розвиток капіталістичних відносин, що спонукало кінцевий розпад великої патріархальної сім'ї. Подібно тому, – писав О. Хоменко, – як в процесі докапіталістичної економічної еволюції рід розпався на великі сім'ї, розвиток капіталізму призвів до подальшого розпаду великої сім'ї на малі сім'ї. Цей розпад проявився саме в автономізації – відділенні молодих подружніх пар і нуклеаризації – відокремленні подружньої пари. В ході цього процесу в рамках малої сім'ї стала утворюватись простіша форма, за визначенням О. Хоменка, «мала сім'я в чистому вигляді» [16], тобто нуклеарна сім'я. Сучасною наукою вона розуміється в якості головної сім'ї, що складається з подружньої пари з дітьми або без них, або одного з батьків зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі. До складу такої сім'ї входили, як правило, дві послідовні, кровнопов'язані генерації: батьки і неодружені діти,

що досягли повноліття, створювали свої сім'ї і відокремлювались від батьків. З батьками за традицією, як правило, залишався один із синів: в західних областях України – це частіше був старший син, а в усіх інших, як правило, молодший. Таким чином, батьківська сім'я за складом залишалась складною.

Якісно нових рис набувала сім'я робітників, яка утворилась в Україні на початку XIX століття в зв'язку з формуванням та інтенсивним зростанням робітничого класу. Її утворення пов'язано з формуванням робітничого класу і загалом повторює основні етапи його розвитку [30].

Про тенденцію зміни кількісного складу сім'ї українців свідчать такі дані: кількість сімей, які складаються з двох чоловік, в кінці XIX століття складала – 17,5%; із трьох – 21,7%; із чотирьох – 24,6%; із п'яти – 19,9%; із шести та більше чоловік – 16,3%. В 1926 році співвідношення між сім'ями різної величини виражалось в таких пропорціях: із двох чоловік – 21,5%, із трьох – 24,3%, із чотирьох – 20,6%, із п'яти – 18,9%, із шести та більше чоловік – 14,7%. В 1959 році – відповідно 28,3; 30,4; 21,8; 14,3 та 4,0%. В 1970 році – 19,8; 21,5; 34,2; 12,2 та 1,8%. В 1983 році – 3,4; 27,9; 36,1; 11,1 та 1,4% [13].

Сучасний етап існування сім'ї в Україні можна визначити як такий, в якому нормальне буття-відтворення населення, його розвиток зведені до найнижчого рівня. Формування та наростання деструктивних, руйнівних процесів у сучасній демореальності України дає підстави для висновку, що ми є сучасниками справді унікального, екстраординарного феномену демографічної історії України: вперше у мирний час у нас з'явилися та набирають силу явища, які раніше мали місце у відносно короткочасні періоди суспільно-економічних катаклізмів та потрясінь, тяжких світових або громадянських війн.

Демографічна ситуація в Україні нині набула характеру гострої демографічної кризи: відбуваються вкрай несприятливі зміни в кількості населення (депопуляція) і стрімка деградація його якості. Демографічна криза є результатом цілком певних деформацій у суспільному житті, перш за все, у економіці, коли порушується узгоджене функціонування і розвиток його основних компонентів, частин, сфер, що призводить до деформування та руйнацій механізму демовідтворення, втрати здатності соціального організму

до самовідтворення населення у суспільно необхідній якості і кількості. Вона є наслідком кризового стану основних сфер життя суспільного організму, нагромадження і загострення суперечностей, поглиблення яких вкрай негативно впливає на демореальність. Таку спрямованість відображає динаміка сім'ї в її історичному розвитку.

1.3. Соціально-демографічний стан сучасних українських родин

Сім'я, її стан, якість, роль та місце в соціумі виступає інтегральним показником суспільного розвитку держави, віддзеркаленням її соціально-економічного та морального стану. Сімейна структура — це могутній фактор утворення економічного, демографічного та трудового і культурного потенціалу суспільства. У сім'ї формуються основи особистості, проходить її первинна соціалізація, усвідомлюються головні цінності спілкування людини, утворюється базис відношення особистості до світу.

Стан сім'ї та соціально-економічний стан суспільства тісно взаємопов'язані. Тому соціально-економічні зрушення, які стаються у сучасному українському суспільстві, стали причиною до крутих деформацій у структурі розвитку та вдоволення духовних та матеріальних потреб індивіда, вплинули негативно та негативно впливають досі на життєдіяльність сім'ї. В свою чергу це позначилося на усіх її функціях, зокрема й на репродуктивній, комунікативній, рекреативній, виховній та ін. Зросли проблеми дезорганізації та дезінтеграції сім'ї, збільшився відсоток розлучень, який у окремих регіонах досягає 70-80 %, поширеним стало явище малодітності та відсутності дітей у родині, простежується тотальне падіння культури внутрішньо сімейних взаємин. Можна підвести підсумок: сім'я як засадний соціальний інститут перебуває у кризовому стані.

Тому, як ми переконані, сімейна політика України повинна бути зорієнтована на покращення матеріально-економічного становища родин, особливо молодих сімей, що тісно зв'язано зі зміцненням та розвитком сім'ї,

унормуванням демографічних процесів. Вагоме значення має підтримка, відновлення, зміцнення та розвиток внутрішнього потенціалу сім'ї, забезпечення відповідного виконання нею її першочергових функцій (репродуктивної, комунікативної, рекреативної, матеріально-економічної, житлово-побутової, виховної). Через такий підхід у вирішенні питань сімейної політики вагомого значення набуває надання родинам, особливо молодим сім'ям, безпосередньої соціальної допомоги (психологічної, медико-соціальної, соціально-правової).

Роблячи аналіз матеріально-економічного становища молодих сімей, взято до уваги також дані соціологічних досліджень, що були проведені особисто. Варто зазначити, що найбільша кількість сімей живе лише на стипендію або зарплату (72,5%), інші здійснюють комерційну (15,1%) або індивідуально-трудова діяльність (10,9%). Незважаючи на це, 90% молодих сімей не задовольняє середній прибуток сім'ї. Звичайно, існувати (тому що жити на стипендію абсолютно неможливо) на одну стипендію чи одну зарплату молода сім'я не в змозі, тому 70,3% молодих родин погоджуються на допомогу від батьків, і лише 6,1% молодих родин не мають потреби у такій допомозі. 23,5% молодих сімей об'єктивно мають потребу у цій допомозі, але батьки не можуть надати їм таку допомогу.

З-поміж речей довготривалого вжитку, які їм потрібні перш за все, молоді сім'ї доволі часто не мають необхідного: меблів (48%); холодильника (46,8%); телевізора (36,8%); пральної машини (31,6%). Значна частина молодих сімей (18,5%) до речей першочергового значення та тривалого користування включають автомобіль. Опираючись на соціологічні дослідження, саме такі речі молоді родини вважають найнеобхіднішими, та користувалися ними до укладення шлюбу або купили у перші 2-3 роки подружнього життя. Доволі складним є питання купівлі меблів: лиш 1,8% молодих родин мали меблі і 3,7% змогли їх купити. Зважаючи на те, що молоді сім'ї не мають в домашньому побуті найнеобхіднішого, вони не мають змоги задовольнити власне найвагоміші – морфологічні життєві потреби (у їжі та одязі).

На запитання, на що в першу чергу були б спрямовані витрати, якби зросли доходи родини, 58,6% молодих сімей дали відповідь, що спрямували б їх на купівлю одягу, а 39,8% на покупку їжі. Таким чином, по суті, 40% молодих сімей відчують проблеми з харчуванням. Значна проблема полягає у купівлі квартири, меблів, ремонту (60,7%). Молоді сім'ї не мають можливості на витрати, які вимагають великої долі грошей (квартира, автомобіль, меблі).

Порівнюючи з головними потребами, вдоволення духовних потреб сім'ї, якщо вона не має основного, стоїть далеко позаду (купівля книг, творів мистецтва, відвідин театру, концертів, кіно, виписування газет, журналів, а також відвідування кафе, ресторанів, заняття колекціонуванням, моделюванням та ін.). Гроші на ці потреби витратили б тільки 3-8% молодих сімей). Залишився тільки інтерес до туристичних поїздок та екскурсій – 27,1%.

Зазвичай не покращується матеріальне становище молодої родини після народження дитини: у 44,1% молодих сімей матеріальне становище істотно погіршується з народженням дитини, у 39,8% зберігається таким же [169]. Це є свідченням того, що молода сім'я не підготовлена матеріально до народження дитини, і допомоги їй чекати немає від кого (таких родин – 83,9%).

Говорячи про житлово-побутові умови молодих сімей, варто зауважити, що це одна із найвагомійших проблем молоді: окремо від батьків живуть та забезпечені житлом 45,1%; 23,5% молодих сімей проживають в окремій орендованій квартирі; 4,8% окрему власну квартиру і 16,8% власний будинок. Інші проживають в окремих кімнатах батьківської квартири (29%), мають окремі кімнати в комунальних квартирах, у гуртожитках, знімають квартири (18,7%).

Серед тих, хто не має власної квартири, 16,5% мають перспективи отримати чи купити її у майбутньому. 37,9% такої можливості не мають. Говорячи про демографічний стан сім'ї, слід підкреслити, що збільшується кількість сімей, що мають одну дитину (таких сімей виявилось 58,6%), двох дітей мають 18,0%, трьох 1,0%. Не мають дітей 21,9% (19,8% досліджуваних молодих сімей мають стаж подружнього життя до 1 року).

Серед молодих сімей, які не мають дітей (21,9%), називають головною причиною відсутності дітей: сучасні умови життя молодій сім'ї. В першу чергу це матеріальна незабезпеченість сім'ї (33,2%), відсутність умов для проживання (29,0%), бажання спочатку отримати освіту (17,6%), стан здоров'я не дозволяє мати дитину (13,7%). Серед інших причин називають небажання чоловіка або дружини мати дитину, зловживання чоловіка спиртними напоями, немає кому доглядати дитину (кожен з показників до 4%).

Серед сімей, які мають дітей, 31% вважає, що їм досить однієї дитини. Відкладають народження другої дитини на майбутнє 23,6%; 33,8% молодих сімей не замислювались над цим питанням: чи слід збільшувати сім'ю, чи не треба цього робити. Серед тих, хто має дітей, проте не ставить питання про збільшення сім'ї, називають причиною цього погані матеріальні та житлово-побутові умови (58,8%), недоцільність мати більше однієї дитини (21,0%). Розглядаючи виконання сім'єю своєї комунікативної функції, питання спілкування у сім'ї, між подружжям, з батьками, слід зазначити, що для молодих сімей найбільшою цінністю у сім'ї є сприятливий мікроклімат (72,0%), можливість емоційно відпочити у сім'ї (13,3%) [24].

Батьківська родина є також тим місцем, де молоді засвоюють зразки виконання соціальних релей, а також отримують навички ведення домашнього господарства. Проблемі створення сім'ї та вибору майбутньої половини не приділяється належної уваги в батьківських сім'ях. Дані про розподіл домашніх обов'язків у молодих сім'ях свідчать про те, що вони наслідують ті моделі, які існували в батьківських сім'ях (зокрема, поділ робіт на жіночу і чоловічу). У сучасних умовах стартові позиції значної частини молодих сімей не дозволяють забезпечити нормальну життєдіяльність лише зусиллями молодого подружжя.

Проявом цього є той факт, що переважна більшість молодих сімей мешкає разом з батьками, а також отримує від них регулярну матеріальну допомогу. Це зумовлює постійну матеріальну залежність від батьків, що дозволяє їм втручатись у сімейне життя молодих сімей. Наслідком цього є підвищена конфліктність (зокрема, в кожній третій молодій сім'ї сварки відбуваються саме на ґрунті втручання батьків у їхні взаємини), а також розпад

молодих сімей. Для зміцнення їх стабільності необхідна підготовка до подружнього життя не лише молодого подружжя, а і отримання батьками молодих певних навичок спілкування з молодою сім'єю, формування психологічної готовності сприймати своїх дітей як дорослих людей.

Аналіз характеру спілкування в молодих сім'ях, розподілу влади і праці дозволив зробити висновок про існування суперечностей в розумінні сімейних ролей. Виявлена висока значимість для сучасних сімей відвертого спілкування між подружжям, яка вбачається однією з головних передумов успішного шлюбу. Простежена кореляція між задоволеністю шлюбом та рівнем відвертості подружжя: найбільша кількість оцінюють свій шлюб як вдалий.

Конфлікти, що виникають у подружньому житті, відбивають проблеми початкового етапу існування сім'ї і в першу чергу – конфлікт сімейних ролей.

Молоді сім'ї вважають найголовнішими у шлюбі моральні категорії, тому найважливішим, тим, що вони найбільше цінують у шлюбі, вони називають не господарство і не виховання дітей, а взаєморозуміння і доброзичливість (60,3%), кохання (45%), сексуальну гармонію (33,8%), а потім уже потребу в дітях, їх стан здоров'я і успіхи (24,0%). Матеріальне благополуччя визначають як найважливіше в шлюбі 1/3 опитаних, а житлово-побутові зручності 11,2%. Переважна більшість проблем у сім'ях вирішується демократичним шляхом (50,2%). У 23,5% сімей найбільш ефективно й результативно вирішують сімейні проблеми чоловіки, у 19,2% жінки. У 6,3% допомагають батьки [18].

18,7% сімей проживають з батьками чоловіка, 21% з батьками дружини, 60,3% окремо. Значний процент молодих сімей має незадовільні стосунки зі своїми батьками (майже п'ята частина) і з батьками жінок (чоловіків) 26,3%. 39,7% молодих сімей проживають разом з батьками, і в кожній такій сім'ї складаються взаємостосунки складні, напружені, байдужі [33].

Проживання разом з батьками, м'яко кажучи, ускладнює взаємостосунки з ними. Як показують дослідження, у західних областях України сильніші родинні зв'язки. Там спостерігається й менше розлучень (розлучається приблизно 25% сімей). У цих областях більше сімейних традицій переносять

молоді з батьківських сімей у свої. Деякі молоді пари переносять у свою сім'ю святкування родинних, релігійних, календарних свят (32,4%).

На Тернопільщині відзначається перенесення у молоду сім'ю народних традицій, звичаїв, такі хороші традиції батьківських сімей як родинні почуття, колективне вирішення сімейних проблем, фінансових питань, спільна вечеря, вміння вести господарство, взаємна повага, взаєморозуміння, взаємна підтримка, працелюбність, терпимість, гостинність, виховання дітей, любов до них [36]. Але переважна більшість намагається розірвати родинні зв'язки з батьківськими сім'ями, жити зовсім самотійно і дивує те, що молоді сім'ї бачать в батьківських сім'ях так мало позитивного, доброго, що вони б бажали мати у своїй молодій сім'ї.

Говорячи про стабільність шлюбів, слід зазначити, що 51,2% сумніваються у необхідності свого одруження, іноді шкодують про вступ до шлюбу, а 18,2% з них часто шкодують про це ще й думають про розлучення. 48,2% молоді не шкодують про вступ до шлюбу і не думають про розлучення. Тобто видно, що 50% шлюбів нестабільні. Серед причин нестабільності сім'ї молоді сім'ї називають: матеріальні труднощі і фінансові проблеми, житлові проблеми, недостатню культуру спілкування, необґрунтовані ревності, алкоголь, сексуальні проблеми [14].

Значною для молоді сім'ї є проблема виховання дітей. По-перше, з появою дитини лише в 21,0% молодих сімей нічого не змінилося у сім'ї. У більшості ж з'явився цілий ряд нових проблем: матеріальні труднощі й труднощі з дитячим харчуванням, загострилась проблема житлової площі, з'явилися труднощі в догляді за дитиною. Виховання дитини теж має ряд проблем тому, що у третини сімей виховання покладено переважно або ж виключно на матір. Нарівні беруть участь у вихованні дитини 25,7% сімей. По суті, інші діти позбавлені необхідного повноцінного виховного впливу як батька, так і матері, відтак не отримують повноцінного виховання, бо переважна кількість батьків самоусунулась від проблем виховання [10].

Незважаючи на те, що найбільш ефективними для їх дітей, як вважають батьки, є такі засоби впливу, як ласка, прохання, вимога, особистий приклад,

вони часто застосовують фізичні покарання [25]. Батьки потребують допомоги з боку школи, соціальної служби з питань виховання дитини в сім'ї, причому кількість їх складає значний процент 53,5%. Найбільш складним питанням виховання дитини в молодій сім'ї є фізичне здоров'я і загартування дитини (28,2%), виховання моральних якостей (24,0%), розвиток пізнавальних інтересів дитини (23,1%) [7].

Рекреативна діяльність молоді сім'ї також має ряд проблем. Слід зазначити, що організація вільного часу молоді сім'ї носить пасивний характер (бути вдома, дивитись телевізор), крім того, до них належать слухання музики, читання, походи у ліс, на рибалку. Значно менше у молодих сім'ях займаються спортом, відвідують кіно, театри, виставки, майструють, колекціонують. Внаслідок матеріальних нестатків молоді люди не мають можливості відвідувати кафе, бари (58%), або відвідують лише тоді, коли запросять друзі (15,7%). 16,3% молодих сімей не проводять свій вільний час за межами сім'ї внаслідок напружених взаємостосунків, орієнтації на розрив сім'ї. Крім того, у 10,1% молодих людей немає спільних інтересів у проведенні вільного часу, а в 41,3% не завжди ці інтереси співпадають [13].

Мають молоді сім'ї і проблеми з відпусткою. Більшість з них (54,7%) проводить її вдома або в батьків, родичів. І в той же час так бажають проводити відпустку лише 7,9% сімей. Найкращим способом вони вважають відпочинок у будинку відпочинку, санаторії (40,3%), в туристичних походах (19,6%). 61,7% молодих сімей незадоволені способами проведення своєї відпустки [35].

Отже, незважаючи на матеріальні та житлово-побутові негаразди, молоді сім'ї вважають основою існування сім'ї кохання, взаємну підтримку і взаємопорозуміння, що є основою стабільності сім'ї. Разом із тим, з'ясовується значна кількість проблем у внутрісімейних відносинах, відносинах з батьками, у вихованні дітей, у способах проведення вільного часу. Серед цих проблем у першу чергу варто зосередити увагу на такі: низька культура сімейного спілкування; недостатня педагогічна освіта та культура батьків, їхня невідповідність до виховання дітей; нераціональна організація вільного часу; недостатній зв'язок з батьківською сім'єю, утрата сімейних традицій;

зникнення такого поняття, як честь сім'ї, традиції, мораль; родинні зв'язки, прагнення відокремитись повністю від батьківської сім'ї тощо.

Висновки до розділу 1

Соціальні зміни, що відобразилися і на сім'ї, вимагають використання нової концепції у аналізі феномену сім'ї. У вивченні сім'ї ми виходимо з її визначення як такого об'єднання, що базується на кровній спорідненості або шлюбі людей, пов'язаних духовно, які мають спільний побут та взаємну моральну відповідальність. В основі сім'ї лежить шлюбний союз між чоловіком та жінкою, санкціонований суспільством у тих чи інших формах, що не зводиться тільки до стосунків між чоловіком та жінкою, батьками та дітьми. Основним елементом, який надає родинній системі сенсу й природного призначення, є діти.

Сучасний стан розвитку сімейних відносин відзначається зростаючою роллю духовних, психологічних, емоційних зв'язків. Визначення сім'ї і ступінь її розвитку сьогодні уможливають застосування в аналізі сім'ї комунікативної традиції і підкреслюють комунікативний характер цієї спільноти. Загальний напрямок розвитку сім'ї і шлюбно-сімейних стосунків свідчить про утворення якісно нового етапу у розвитку моногамної сім'ї, який виявляється у двох тенденціях: у тенденції досягнення найкращого кількісного та родинного складу та у тенденції ускладнення соціальної ролі та функцій сім'ї. Таким чином, таку спрямованість віддзеркалює динаміка сім'ї у її історичному розвитку. Незважаючи на матеріальні та житлово-побутові проблеми, молоді родини вважають основою утворення сім'ї кохання, взаємну підтримку і взаємо-порозуміння, що є основою стабільності сім'ї.

РОЗДІЛ 2

ФОРМОЗМІСТОВА МОДЕЛЬ БЛАГОПОЛУЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ

2.1. Систематика ключових чинників психосоціального благополуччя родини

Аналіз сучасних тенденцій демографічного розвитку сім'ї в Україні приводить до запитання про те, які демографічні наслідки будуть мати виявлені зміни, чи підпорядковуються вони інтересам суспільного розвитку, які позитивні сторони таких тенденцій і що необхідно зробити для подолання негативних їх наслідків. При цьому практичні рекомендації в області зміцнення інституту сім'ї повинні враховувати особливості сучасного етапу розвитку шлюбно-сімейних відносин, їх перспективи і закономірності, яким цей розвиток підпорядковується.

Про мотиви розлучень судять переважно за результатами опитувань тих, що розлучуються при поданні ними заяв про розрив шлюбу. Між тим, суб'єктивні мотиви не можуть дати правильного уявлення про дійсні причини і обставини припинення шлюбу, причини, які не завжди правильно оцінюють і розуміють. Методологічні помилки виникають і там, де мотиви розлучення шукають в сфері внутрісімейній, соціально-психологічній і де не приймають до уваги зовнішнє оточення сім'ї, соціальні ролі в несімейних інститутах, та середовище в якій живе сім'я. Цікавлять також об'єктивні фактори розлучень, такі, як вік при вступі до шлюбу, вікове співвідношення, порівняльна частота розлучень в перших і повторних шлюбах [13]. Найбільший інтерес викликає вплив на стабільність сім'ї вікове співвідношення в момент її утворення [18].

Шлюбність і розлучуваність – взаємопов'язані процеси. Динамічні співставлення показників розлучуваності дозволяють визначити закономірності її розвитку, але при цьому слід мати на увазі, що кількість розлучень залежить не тільки від об'єктивних і суб'єктивних факторів, але і від діючого законодавства, яке регулює процедуру розірвання шлюбу. В умовах дії законодавства, що значно обмежувало розірвання шлюбів, загальні коефіцієнти

розлучуваності, наприклад, у 1964 році в порівнянні з 1950 роком зросли у 5 разів. Помітне зростання розлучень сталося після спрощення процедури розлучень. У зв'язку з цим у 1966 році спостерігався найбільший підйом кількості розлучень та загального коефіцієнта розлучуваності [36].

Але це не означало, що у шлюбних традиціях сталися суттєві зміни. Надмірне зростання кількості розлучень у той час було зумовлене юридичним оформленням фактично давно не існуючих шлюбів. Поступово за умови діючого законодавства рівень розлучуваності нормалізувався, але різкого зниження рівня розлучуваності не відбулося. Встановився і зберігається досить високий її рівень. За останні роки чітко простежується достатньо стабільний рівень розлучень. Частота розлучень практично не змінюється з 1976 року, тоді коефіцієнт розлучуваності дорівнював 3,7 розлучень на 1000 чоловік населення. Найвища його величина зафіксована у 1992 році – 4,3. В наступних роках він поступово зменшувався. А у 2018 році загальний коефіцієнт розлучуваності знову досяг рівня 3,7 [30].

Всупереч твердженню дослідників, що «чим раніше люди одружуються, тим вище ймовірність розлучення і підлітки розлучаються вдвічі частіш, ніж люди, що одружуються, пересягнувши 20-річний вік» (Н. Смелзер) [14], аналіз соціально-демографічних показників за 1992-2018 роки показує, що в старших вікових групах розлучень значно більше, ніж у молодших. На відміну від західних країн в Україні зростає кількість молодих сімей. Проте й це впливає на формування власних внутрішньосімейних традицій, бо молоді пари будують свій біографічний проект, виробляючи спільні ціннісні орієнтації. Поряд із соціально-економічними умовами, які руйнують інститут шлюбу в Україні серед молоді особливого значення набувають чинники психологічні і психофізіологічні [38]. Стабільність молоді сім'ї порушують навіть не стільки матеріальні труднощі, не стільки відсутність життєвого досвіду, скільки суперечність між процесом дорослішання, який відбувається в дітоцентричних сім'ях та усвідомлення подружжям (частіше після 30 років), своєї відповідальності за благополуччя сім'ї – і неможливістю це благополуччя практично забезпечити [52].

Багато жінок на свій лад вирішують проблему самотності: в Україні дедалі більше нешлюбних народжень є виходом зі стану психологічної і емоційної самотності, яка, проте, можлива і в шлюбі. За даними на 2018 рік, серед молодих матерів до 30 років в Україні нешлюбні діти склали 12 % [12], в середньому по Європі – 25% [11].

Дослідження свідчать, що на сучасному етапі трансформації суспільства, його культури гуманістичні функції сім'ї відіграють величезну роль, у зв'язку з чим особливого значення набуває аналіз сім'ї як соціокультурного феномена і потужного чинника позитивного психоемоційного діяння, відносин довіри і взаєморозуміння. Тому в сьогоденному світі в умовах духовної кризи, що породжує викривлені форми шлюбно-сімейних відносин, у центрі уваги вчених і політиків повинна бути сім'я, її благополуччя.

Розбіжності в рівні освіти подружжя інколи також вважають однією з причин нестабільності шлюбу. Розробки напрямів і заходів, визначення пріоритетів державної політики щодо сім'ї передбачає ґрунтовне з'ясування ситуації стосовно умов формування і реалізації освіти в молодих сім'ях. Чим глибше розбіжності в рівні освіти тим менш стабільний шлюб. Аналіз зв'язку між співвідношенням рівня освіти подружжя, тривалістю їх шлюбу і його стабільністю показав, що до нестабільності в рівній мірі можуть приводити як розбіжності в рівні освіти, які існують в перші роки шлюбу, так і ті, що виникають протягом сімейного життя [1].

В нестабільних шлюбах спостерігаються розбіжності в рольових сподіваннях партнерів, в уявленнях, які в значній мірі ведуть до процесів дестабілізації шлюбу. Проблема гармонії в подружніх відносинах, її вплив на стабільність шлюбу в цілому розглядалась в ряді робіт вітчизняних дослідників [55]. За даними досліджень, інтимні стосунки подружжя, особливо в перші роки шлюбу, також тісно пов'язані зі стабільністю шлюбу. Але фактор сексуальної гармонії найбільше впливає на стабільність шлюбу в перші три-чотири роки, потім він поступає місце іншим факторам, таким як сприйняття життя, потребам, інтересам, установкам. Стабільність в перші роки укладання шлюбу значно нижча порівняно з більш тривалим.

В останні роки велике значення приділяється проблемі підготовки підлітків і молоді до шлюбу. Підвищилась вимога сучасної людини до сімейного життя, особливо з точки зору особистісної сумісності і духовної єдності, емоційним і сексуальним взаємовідносинам. Дослідження останніх років молодих пар, що вступають у шлюб показали, що значна частка їх не підготовлена до сімейного життя [23].

Шлюб і сім'я належать до надзвичайно складних явищ суспільного існування. Шлюбність та розлучуваність значною мірою мають зв'язок із соціально-економічним рівнем умов життя, становищем жінок, охороною материнства та дитинства, підтримкою малозабезпечених сімей тощо. Збереження та збагачення шлюбно-сімейних традицій виступає вагомою умовою вирішення демографічної кризи.

Перераховані фактори розлучуваності мають соціально-психологічну природу і демографічними параметрами можуть бути окреслені досить умовно. Їх порівняно легко виміряти і вивчити. Соціальні фактори, такі як розлучуваність в різних соціальних групах досліджені менше. Відомо, що частота розлучень міських жителів істотно вища, ніж сільських, що можна пояснити особливостями міського способу життя, меншим впливом на міське населення традиційних норм матримоніальної поведінки, більш широким колом спілкування, відносно меншим впливом на сімейне життя соціального контролю тощо.

Однак в останні роки частота розлучень в сільській місцевості росла швидше, ніж в містах, особливо серед молоді. Міські норми шлюбної поведінки розповсюджуються і серед сільських жителів, особливо в прилеглих до великих міст зонах міських агломерацій. З точки зору демографічного розвитку сім'ї найбільшої уваги заслуговує вплив розлучень на рівень народжуваності [13].

Розповсюджене уявлення, що нестабільність шлюбу, зокрема розлучення, негативно впливають на народжуваність. В підтвердження цієї точки зору посилаються на те, що розлучення скорочує тривалість подружнього життя, в тому числі і ефективного в демографічному плані подружнього життя. Напруга перед розлученням в сім'ї і перспектива її розпаду може побудити подружжя

припинити дітонародження. Але не можна не враховувати зворотного зв'язку – в деяких випадках розлучення може бути обумовлене бездітністю шлюбу або перспективою нового шлюбу, в якому дитина як правило, з'являється.

Порівняння народжуваності у розлучених і тих, що знаходяться в неперервному шлюбі, потребує даних про число народжень в одній і тій тривалості шлюбу, в одній і тій же шлюбній категорії. Такі дані є лише в статистиці деяких країн [36].

На рівень народжуваності безпосередньо впливає і співвідношення кількості шлюбів і розлучень. Україна віддавна відносилась до країн з високим рівнем шлюбності, хоча в її розвитку спостерігалися і сплески і спади, що пов'язано з різноманітними соціально-економічними факторами. До початку 1950-х років періоди війн і економічних криз, епідемій і неврожаїв в Україні супроводжувались зменшенням рівня шлюбності. У благополучні роки спостерігався його підйом, проте навіть під час відносної соціально-економічної стабільності коливання показників шлюбності також мало місце і було зумовлене змінами в статеві-віковій структурі – зокрема у чисельності вікових груп 20-30 літніх. На початку 1990-х років рівень реєстрації шлюбів досягав 9,3-9,5 шлюбів на 1000 населення. Але вже у 1992 році цей показник різко зменшився і в подальшому він продовжував коливатися. І у 2018 році він знизився до найменшого рівня і становив 6,0 шлюбів на 1000 населення.

Згідно з Кодексом про шлюб та сім'ю в Україні для укладання шлюбу необхідна взаємна згода осіб, які одружуються і досягли для жінок 17 років, для чоловіків – 18 років. У виняткових випадках шлюбний вік може бути зменшений. На практиці він зменшується до 14 років, але умовно віком шлюбного контингенту вважається – 16 років і більше. У 2018 році в порівнянні з 1991 роком чисельність чоловіків віком 16 років і більше зросла на 0,8%. За цей час чисельність жінок відповідного віку зменшилася на 0,5%.

Внаслідок структурних змін в статеві-віковій структурі, поступово виправляється диспропорція у співвідношенні чоловіків і жінок. Якщо у 1991 р. чисельність чоловіків перевищувала чисельність жінок тільки у двох молодших вікових групах до 25 років, то у 2018 році вже у трьох групах (до 30 років).

Зменшення чисельності чоловіків (з 843 у 1991 році до 799 у 2018 році), що припадає на 1000 жінок відповідного віку, спостерігалось тільки у віковій групі 50-59 років. Вікові коефіцієнти шлюбності дозволяють зробити висновок, що у віці 20 років і старше чоловіча шлюбність вища від жіночої. Тільки у наймолодшій віковій групі 16-19 років коефіцієнт шлюбності у жінок вищий, ніж у чоловіків (у 2018 році в 5 разів). Дівчата, як правило, раніше юнаків вступають до шлюбу. Несприятлива в цілому шлюбно-сімейна ситуація, зокрема, відкладання шлюбів та народження дітей «до кращих часів», в умовах сучасної економічної скрути дає підстави очікувати (за прогнозною оцінкою) зменшення середньої величини сім'ї з 3,2 чоловіка, у 1989 році до 3,1-3,0 [19].

Дітородні орієнтації та їх фактична реалізація визначаються сукупністю загальних і конкретних умов життя, соціально-економічних і демографічних характеристик подружжя, зокрема, жінок. Проте в сучасних скрутних умовах провідна роль належить: по-перше, рівню заробітку і доходів сім'ї; по друге, житловим умовам. Ними мотивують можливості появи дітей, або їх відсутність 2/3 молодих сімей; кожна третя сім'я звертає увагу на необхідність економічної і політичної стабільності у суспільстві; кожна четверта – на необхідність посилення соціального захисту материнства і дитинства. При поширенні регульованої народжуваності, подружжя, у більшості, виважено ставиться до народження дітей, беручи до уваги можливості їх матеріального забезпечення і виховання здоровими і соціально благополучними. У перехідний період це залежить переважно від умов життя сімей і, зокрема, людей у молодому віці.

Таким чином, прогресуюча тенденція збільшення розлучень, постаріння населення, що супроводжується як зниженням народжуваності, збільшенням загальної смертності населення, висока смертність населення працездатного віку, обумовлюють складну ситуацію в Україні. Цілеспрямована робота зі зміцнення сім'ї і підвищення її соціальної і виховної функції має бути домінантою в соціальній політиці держави та суспільства в сфері шлюбно-сімейних відносин.

2.2. Джерела та умови психосоціального благополуччя українських родин

Існування українських родин в нових соціально-економічних умовах, зміна ідеалів та цінностей залишає слід на усіх галузях життєдіяльності суспільства. Зниження рівня життя значної частини населення країни – безробіття, економічна і політична нестабільність породжують почуття невизначеності і викликають соціальну дезадаптацію людей. В зв'язку з тими соціальними змінами, що відбуваються, спостерігається значний зріст ролі сім'ї у суспільстві. Залежність стану суспільства від міцності сім'ї робить особливо важливою проблему її зміцнення, породжує гостру необхідність дослідження всіх аспектів функціонування та формування цього соціального інституту, а також розробку заходів соціальної допомоги сім'ї.

За останні десятиліття в розвитку сім'ї спостерігаються нові тенденції. Про це свідчить перш за все динаміка демографічних показників: загальне зниження народжуваності, збільшення кількості розлучень та неповних сімей. Збільшується число дітей, що народилися поза шлюбом, а також зростання чисельності незареєстрованих сімей [9]. Всі ці явища відбуваються в Україні на фоні падіння рівня життя, що ускладнює функціонування сім'ї. Однією з характеристик сучасного інституту сім'ї виступає значна нестабільність шлюбів, яка певним чином визначається процесом шлюбної адаптації, що найбільш інтенсивно стається у перші роки життя.

Можливості втілення базових функцій сім'ї – забезпечення матеріальних та господарсько-побутових умов життєдіяльності членів сім'ї – також обмежені, тому що держава, по-перше, практично повністю переклала подолання матеріально-побутових проблем на сім'ю, включно з турботою про немічних, хворих, непрацездатних, по-друге, не виконує навіть своїх безпосередніх обов'язків із виплати заробітної плати, пенсій, матеріальної допомоги, (не кажучи вже про надзвичайно малий розмір цих виплат).

Можливість втілення ціннісно-орієнтаційної функції ускладнюється ще й тим, що ЗМІ доволі часто пропагують соціальні норми, які суперечать загальнолюдським цінностям та ідеалам. Відсутність духовності та моральності

в друкованих виданнях, на телеекранах зводить нанівець зусилля сім'ї у вихованні своїх дітей. Більше того, нездатність сім'ї самостійно вирішувати екзистенціальні проблеми стає причиною розбіжностей у сприйнятті навколишнього світу подружжям, що, в свою чергу, породжує непорозуміння, конфлікти у взаємовідносинах [14].

Комунікативна функція сім'ї є глибоко індивідуальною, автономною. Тому, здавалось, вона мало залежить від впливу суспільних перетворень. Проте можливість її реалізації є похідною від загального благополуччя сім'ї [49].

По-перше, задовольнити потребу у спілкуванні зараз буває важко чисто фізично. Подружжю просто не вистачає часу, щоб приділити увагу одне одному, своїм дітям, членам родини. Низький рівень оплати праці змушує людину працювати на двох, трьох роботах, шукати додаткові заробітки. По-друге, люди часто бувають втомлені роботою, вони виснажені нестатками, роздратовані постійною невпевненістю у майбутньому. Всі ці негативні фактори не сприяють повноцінному спілкуванню, взаєморозумінню, емоційної близькості. По-третє, відсутність єдиних, суспільно визначених моральних орієнтирів стає на перешкоді утворенню спільних життєвих перспектив сім'ї, узгодженому визначенню рольових позицій подружжя. Наприклад, сім'я, орієнтована на патріархальний розподіл рольових позицій, опиняється на грані розлучення через те, що чоловік втратив роботу, а жінка виявилася спроможною забезпечити матеріальне благополуччя родини [13].

Такі реалії роблять неможливим взаєморозуміння, порушують спілкування і взагалі загрожують функціонуванню сім'ї.

В умовах економічної кризи дуже ускладнюється втілення виховної функції сім'ї. Безумовно, процес соціалізації дитини в першу чергу визначається атмосферою родини, її ідеалами, культурно-освітнім рівнем, духовністю, традиціями, матеріально-побутовою організацією життя. Тому вказані вище перешкоди у втіленні інших функцій, безперечно, негативно позначаються й на вихованні дітей. Проте цим вказані проблеми не вичерпуються.

Серйозне занепокоєння викликає руйнація усвідомлення молоддю цінності батьківства. Відсутність умов для вчасного становлення економічної

самостійності примушує молодь до «кращих часів» відкладати укладення шлюбу та народження дітей. У зв'язку з цим набувають розповсюдження неупорядковані форми статевого стосунку, що, в свою чергу, негативно позначається на шлюбно-сімейних орієнтаціях, часом завдає непоправних моральних збитків, порушує репродуктивне здоров'я внаслідок переривання першої вагітності аж до безплідності жінок, стає причиною «вимушених» шлюбів, безшлюбного материнства. Психологічні дослідження показують, що розвиток дитини у пренатальному періоді має вагомим значення для подальшого життя людини. Тому ще до народження «небажана» дитина входить у «групу ризику», у неї виникають ускладнення з розвитком особистості [14].

Належне виконання батьками виховної функції ускладнюється ще й тим, що в умовах переходу до нових економічних відносин виникає необхідність змінити принципи й методи виховання. Наприклад, традиційні уявлення нашого народу про те, що слухняність і скромність є позитивними якостями, суперечать вимогам «суспільства конкуренції»: виявляти ініціативність, уміти «подати себе» з найвигіднішої сторони, бути самовпевненим, здатним протистояти тиску авторитетів [42].

Можливості реалізації виховної функції сім'ї нині вкрай обмежені через зниження загального культурно-освітнього рівня більшості населення. Відомо, що батьки зараз мало уваги приділяють підвищенню своєї педагогічної майстерності. Вони вже давно не читають педагогічної літератури (до того ж наявна педагогічна література ще далеко не повною мірою адекватна ситуації, що склалася останніми роками). Та й методи виховання, засвоєні батьками із власного дитинства, вже не спрацьовують. Неспроможність батьків через свою педагогічну некомпетентність налагодити контакти з дітьми призводить до віддалення батьків і дітей [18].

Зважаючи на те, що освіта зараз втрачає свою цінність, що справжні культурні здобутки цивілізації недоступні для більшості людей, батьки не в змозі забезпечити дітям належного виховання. Натомість вони покладають надію на школу, а остання погоджується надавати додаткові послуги тільки за оплату [19]. Отож, коло замикається. Виховні можливості сучасної молоді

української сім'ї, безумовно, будуть значно більшими, якщо підвищаться матеріальні достатки, освітній рівень батьків, світоглядна культура людей.

Результати соціологічних досліджень «Сім'я і шлюб очима молодих», «Молода сім'я України», «Сільська родина України», які проводились Українським інститутом соціальних досліджень протягом 2010-2018 рр., дають можливість визначити, якою мірою молоді люди готові до подружнього життя.

Самопочуття молодих людей, які вирішили взяти шлюб, характеризується здебільшого як тривожне, розгублене, радісно нервово і водночас сповнене великими надіями і планами. Опитування молоді виявило, що потреба у психологічному комфорті напередодні укладання шлюбу ставиться респондентами на перше місце. Серед міської молоді думку, що «дбайливий чоловік» – це одне з головних умов сімейного щастя, підтримали майже 80% опитаних жінок, відповідно «дбайлива дружина» – майже половина молодих чоловіків. У сільській місцевості опитані молоді люди віддали перевагу таким характеристикам подружжя, як «чоловік – добрий батько», та, відповідно, «жінка – добра мати». Наступні місця в ієрархії посіли висловлювання «дружина – добра господиня», «чоловік – добрий господар».

Характер взаємин між подружжям значною мірою визначається уявленнями стосовно лідерства в сім'ї. Їх неузгодженість між чоловіком і дружиною є одним з найбільш конфліктогенних чинників і, відповідно, свідчить про низький рівень готовності наречених до сімейного життя. Під час опитування з'ясувалося, що переважна більшість респондентів (як чоловіки, так і жінки) переконані, що лідером у сім'ї має бути чоловік. Ще більш чітко така позиція представлена у відповідях сільської молоді. Близько третини опитаних припускають, що сімейні ролі розподіляться рівномірно, лише близько 5% переконані, що головувати в родині буде жінка і 2% – не змогли дати відповідь.

Певнимчином про рівень готовності молодих людей до подружнього життя говорить розподіл відповідей відносно їхніх уявлень про функції сімейного життя. Тобто, можна вважати, що безперечно існують відмінності в уявленнях чоловіків та жінок про функції сім'ї. Проте однакові погляди на

основну функцію родини є підставою для помірно оптимістичного висновку щодо готовності української молоді до сімейного життя.

Чинником, який об'єктивно свідчить про неготовність значної частини молодих людей до сімейного життя, є відсутність у них власного, окремого від батьків житла. Для молодих людей природно прагнути до самостійності, незалежності від батьків. Переважна більшість живе разом зі своїми батьками, а отже, не має самостійного досвіду сімейного життя. Це стримує формування у молодих людей таких важливих якостей особистості, як відповідальність, кмітливість, вміння покладатися лише на себе, здатність самостійно вирішувати проблеми. Тобто саме тих якостей, які є вкрай необхідними у шлюбі, і якщо вони не сформувалися в дошлюбний період життя молодої людини, то поява їх у шлюбі вельми проблематична.

Свідченням готовності молодих людей до самостійного життя є наявність у них належної матеріальної бази. П'ята частина молоді не знає, коли вона зможе заробляти гроші, більше третини – коли зможе досягти незалежності від батьків. Таким потенційно конфліктним зонам сімейного життя, як спілкування з родичами, розподіл домашніх обов'язків між чоловіком і жінкою у цілому приділялося недостатньо уваги. Лише п'ята частина міської молоді і третина сільської молоді активно обговорювала ці теми, а четверта частина молодих людей у місті і шоста частина – на селі їх не торкалися. За даними статистики, проблема взаємин з родичами, неузгодженість у виконанні домашніх обов'язків, сексуальна дисгармонія є причинами розлучень молодих сімей. Можна констатувати, що значна частина молодих людей недостатньо відповідально і усвідомлено підходить до проблеми створення сім'ї.

Не можна недооцінювати і значимість розподілу верховенства та розподілу грошей у сім'ї. Проте результати опитування свідчать, що молодь переважно не усвідомлює важливості цих складових життя родини. Лише половина міських сімей і шоста частина опитаних сільських сімей обговорювали, хто буде головним у сім'ї і кому належатиме слово у розподілі сімейних коштів. Про недостатню підготовленість молоді до подружнього життя свідчить й те, що 36,5%, тобто кожний третій респондент у міській

місцевості і 48,5%, кожен другий на селі, взагалі не обговорював з партнером питань спільного сімейного життя [69].

Отже, можна зробити висновок, що молодим, як правило, не властивий раціональний підхід до вибору шлюбної пари. Втім, такий підхід зовсім не заперечує необхідності кохання як основи шлюбу, він лише передбачає зважені та обмірковані рішення щодо нового етапу у житті. Молодь досить рідко аналізує, обмірковує такий аспект майбутнього сімейного життя як сумісність своїх ідеалів, життєвих орієнтацій та планів із світоглядом потенційного чоловіка чи дружини.

Серед причин нестійкості шлюбних зв'язків сучасного подружжя не останнє місце займає, на наш погляд, легковажне ставлення молоді до родинних обов'язків, не усвідомлення своєї відповідальності за долю членів сім'ї. Досить часто уявлення, сподівання молодих людей щодо сімейного життя, не збігаються із реальністю, безліч проблем матеріально-побутового характеру, морально-психологічні навантаження з перших же місяців спільного життя постають перед подружжям, і часто нездатність і неготовність їх долати спричиняють розчарування і зневіру.

Отже, основним об'єктивним чинником, який зумовлює низький рівень готовності молодих людей до подружнього життя, є відсутність належного матеріального забезпечення і житла, а суб'єктивними – психологічна неготовність враховувати думку шлюбного партнера при узгодженні різноманітних ситуацій спільного життя.

Сім'я є мікромоделю суспільства і відображає на мікрорівні всі його характеристики. Тому неможливо вирішити часткові проблеми сім'ї, не враховуючи їх прототипи на рівні всього суспільства. Неможливо вирішити матеріальні проблеми сім'ї засобами неефективної системи економічних відносин. Неможливо допомогти сім'ї у вихованні дітей, не вирішивши проблеми взаємозв'язку сімейного і суспільного виховання. Неможливо підвищити стабільність сім'ї не усуваючи глибинних суспільних причин конфліктності міжособистісного спілкування.

За останні роки низкою вітчизняних дослідницьких центрів виконані демографічні прогнози для України на найближчі 10-30 років. Автори прогнозів по-різному оцінюють як сучасну демографічну ситуацію, так і перспективи її розвитку у майбутньому. В той же час, вони не мають жодних ілюзій щодо демографічного майбутнього України, оскільки, при всіх розбіжностях, запропоновані ними прогнозні гіпотези і отримані результати не передбачають обнадійливих демографічних перспектив. За всіх відмінностей прогнозних оцінок народжуваності, жодна з них не передбачає підвищення народжуваності до рівня простої заміни поколінь [29].

В Україні склалась ситуація, коли кризове становище економіки сприяє збільшенню демографічної кризи, а демографічна криза гальмує вихід із соціально-економічної кризи, тому що значна частина населення відкинута за межу малозабезпеченості, і вона не може бути творчою, доволі активною силою – суб'єктом утворення ринкової економіки та громадянського суспільства. Протриваючи даний час в Україні не існує демографічної політики як єдності скоординованих дій, скерованих на забезпечення демографічного благополуччя країни. Вона зводиться до соціального захисту населення, який проводиться на рівні нижче межі малозабезпеченості, не вдовольняючи потреб виживання.

Сучасна молода сім'я в Україні перебуває в кризовому стані, який найперше зумовлений особливостями соціально-політичного та економічного розвитку нашого суспільства і полягає в порушенні нормального функціонування сім'ї, в прогресуючій неузгодженості потреб суспільства та особистості з потребами сім'ї. Економічна криза в суспільстві і докорінні перетворення економічних відносин загальмовують тенденцію зміцнення функцій духовного порядку в сім'ї. В найближчому майбутньому в забезпечені стабільності сім'ї економічна функція продовжуватиме відігравати велику роль, розкриваючи свої резерви (накопичення та успадкування матеріальних благ, внутрішньосімейне матеріальне виробництво). При цьому економічні труднощі продовжуватимуть блокувати процеси нуклеаризації сім'ї, шлюбних відносин, призводитимуть і далі до зменшення народжуваності та до розповсюдження

альтернативних форм шлюбу. Надалі прогресивні тенденції в розвитку суспільства можуть створити умови для стабілізації і демократизації сім'ї.

Безпрецедентне у мирні часи падіння життєвого рівня населення України, причинене соціально-економічною кризою, соціально-психологічний дискомфорт, – все це примушує значно більшою мірою зменшувати розмір сім'ї. Значна частина шлюбних пар народжує одну дитину, або приймає рішення бути бездітними взагалі. Негативні тенденції у народжуваності посилюються, стаючи причиною поглиблення депопуляції. Найвагоміша причина в сучасних умовах зменшення народжуваності в тому, що задоволення потреби в батьківстві конкурує з рядом інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя [36].

Згідно результатів прогнозу, підстав для оптимістично швидкого подолання депопуляції, відновлення природного приросту населення немає. По-перше, тому, що демографічно відтворювальний потенціал вікової будови населення України значним чином втрачений через тривале падіння народжуваності. Сучасна демографічна криза також включає в себе значний руйнівний потенціал. Механізм демографічного відтворення може бути відновлений тільки як наслідок довгого та складного процесу утворення нового соціального організму з притаманністю самовідтворення населення.

Покращення демографічної ситуації варто пов'язувати із позитивними зрушеннями у соціально-економічній сфері. Ефективна економічна є політика найкращою демографічною політикою в кризових умовах. Проте це не означає, що існує дійсна можливість «автоматичного виходу» з демографічної кризи з подоланням кризи соціально-економічної. Для цього необхідні цілеспрямовані зусилля суспільства на основі науково-обґрунтованого розуміння сутності демографічної проблеми і засобів її вирішення.

Основними напрямками вирішення демографічної кризи виступає забезпечення адекватних умов життєдіяльності та утворення сприятливого середовища для демографічного відтворення населення. Разом з тим, покращення демографічної ситуації у державі можливо, якщо спрямувати соціально-економічну політику на розв'язання найбільш актуальних проблем

населення тародини (стимулювання народжуваності, зменшення смертності, покращення умов та охорони праці).

Соціальний інститут сім'ї має потребу у прийнятті невідкладних заходів стосовно його зміцнення та розвитку. Досвід світового товариства переконливо доводить те, що інституціональні проблеми сім'ї ефективніше вирішуються за допомогою спеціально утвореної системи державної політики відносно сім'ї, жінок, дітей та молоді. Подолання проблем повинно базуватися на утворенні сприятливих умов для розвитку родини, виконання репродуктивної, виховної, соціальної, економічної функцій, на практиці дотримання конституційного принципу рівності прав жінок та чоловіків, проведення політики стосовно працевлаштування молоді, запобігання соціальному сирітству та ін.

2.3. Аналіз типових груп проблем, що виникають на різних етапах становлення благополучної української родини

Жахливе демографічне становище в Україні в загальному та в її регіонах зокрема, дуже недостатня науковедослідження цієї проблеми і, як результат, практична відсутність обґрунтованих прогнозів демографічних змін, нерозвиненість державної демографічної політики спричинили потребу вивчення процесів відтворення населення та їх типізації. Демографічна криза, що, в свою чергу, спричинена кризовим становищем економіки, спричиняє важливість посилення уваги до сім'ї як основного осередку відтворення населення. Перш за все це має стосунок до дітородної ситуації у молодих сім'ях. Саме останні мають вирішальну вагу як суб'єкти та об'єкти демографічної, економічної, і у загальному – всієї соціальної політики. З ними пов'язують перспективи завершення демографічної кризи і втілення концепції розвитку людності України.

Згідно з порівняно усталеними традиціями шлюбно-сімейної ментальності українське населення живе зазвичай сім'ями. Структуру матеріального забезпечення відтворення населення змінює ринкова економіка: воно все частіше перекладається на прибуток від особистої праці і на сім'ю. Підсобне домашнє господарство та шлюбно-родинні взаємини у перехідний

період допомагають населенню у виживанні, вони полегшують пристосування до нових умов і таким чином пом'якшують соціальну напругу в родині та суспільстві [15].

Втеперішній період зростає роль сім'ї у відтворенні населення, а також у суспільному та особистому житті. Але труднощі перехідного періоду роблять складнішою адаптацію молоді, жінок, сім'ї до нових умов проживання. Демографічний потенціал шлюбно-сімейної структури населення як бази його відтворення також зазнає деформацій. Мова йде про необхідність та можливості як народження очікуваної для подружжя (сім'ї, суспільства) кількості дітей, а також забезпечення попередніх умов для гармонійного материнства та дитинства, виховання дітей фізично здоровими та соціально благополучними.

До найбільш конфліктних та гостропроблемних змін та негативних структурних змін у шлюбно-сімейній області, які є виявом демографічної кризи, належать: значне зниження рівня показників шлюбності та зріст числа розлучень та тяжіння до зростання офіційно не оформлених шлюбно-сімейних відносин; посилення регулювання народжуваності та поширення бездітності та безшлюбного материнства; зростання числа дітей-сиріт; збільшення питомої ваги неповних сімей та зростання тенденцій до зниження числа молодих сімей [25].

Розпочинаючи з 1993 року і до цього часу, в країні стала зменшуватись кількість населення. До прикладу, на початок 2019 року вона становила 42,5 млн. чоловік. Зниження чисельності було спричинене, перш за все, природним скороченням населення. Найвагоміша причина природного скорочення населення держави – протягом тривалого часу зниження рівня народжуваності та разом з тим – зростання смертності. Наприклад, якщо у 1989 році в загальному по країні кількість новонароджених на 1000 людей населення складала 13,3 чоловік, то в 2018 році – всього 7,7. Ще ніколи таким критично низьким не був загальний коефіцієнт народжуваності в Україні [17]. Співвідношення числа зареєстрованих шлюбів та розлучень не може не відбиватися на рівень народжуваності в Україні.

Таким чином, у 2018 році було зареєстровано 285,2 тисяч шлюбів. До цього не перебували у шлюбі та оформили шлюб вперше 73,9 % чоловіків та 74,7% жінок (у загальній кількості одружених відповідної статі у 2018 році). Повторно у цьому році оформили шлюб поміж чоловіків 2,8% вдівців і 23,3% розлучених, поміж жінок-удів – 3,6% і розлучених – 21,7%. Неповнолітні чоловіки склали 0,7% наречених (2,3 тисячі осіб), а жінки – 9,3% (32,0 тисячі осіб).

Демографічна ситуація в Україні, що останніми роками набула статусу демографічної кризи, і надалі ускладнюється та набуває катастрофічного характеру. Доказом цього виступає абсолютне зниження загальної чисельності населення, а також зростання міграційних та депопуляційних процесів. Депопуляційні процеси, які розпочалися з 1979 року із сільського населення країни, огорнули понад 90% сільських адміністративних районів України. Порівнюючи з 1970 роком на 12,8% зменшилась кількість сільського населення і на даний час вона становить 32,1% загальної чисельності населення. З 1979 по 1989 роки середньорічне зниження чисельності сільського населення склало 200 тисяч чоловік. З 1989 року темпи зниження чисельності сільського населення уповільнюються. За 1991 рік міграційне сальдо в сільській місцевості було додатнім і становило 148,4 тисячі чоловік, за 1992 рік – 78,2 тисячі чоловік, за 1993 рік – 41,7 тисячі чоловік, за 2004 рік – 0,5 тисяч чоловік, за 2015 рік міграційне сальдо збільшило чисельність сільського населення на 13 тисяч чоловік, а за 2018 рік – 7,6 тисячі чоловік [36].

Дуже яскраво проявляються територіальні відмінності у демографії: за рахунок яких регіонів і в якому керунку проходять процеси відтворення населення, а демографічна ситуація кожного регіону може стати базою, на якій базуватимуться моделі майбутнього стійкого відродження українського народу в цілому та окремих її областях; утворення демографічної політики держави. Основними джерелами зміни чисельності населення України виступають інтенсивність його природного приросту населення, та його міграції.

В молодих сім'ях по всій території поміж чоловіків та дружин більш, ніж половина (відповідно 55,4% і 57,9%) здобули середню – загальну чи спеціальну освіту; більше 2/5 (43,0% чоловіків, 39,8% дружин) – вищу або незакінчену вищу; тільки 1,6% чоловіків та 2,3% жінок із неповною середньою та початковою освітою. У сільській місцевості з середньою освітою біля 3/4 чоловіків і дружин – відповідно 72,5 % і 71,5% порівняно із 48,5 % і 52,4 % у міських поселеннях; частка подружніх пар із вищою і незакінченою вищою освітою вища у міських жителів – 50,1 % у чоловіків і 45,9 % – у дружин порівняно із 25,5 % у міських і 24,8 % у сільських.

В умовах зниження числа дітей у сім'ї та поширення ситуації відкладання народження первістків, в певній мірі знижується диференціація цього показника, залежно від освіти подружжя. Але найбільша частина сімей із 1-2 дітьми зафіксована в тому випадку, коли подружжя має завершену фахову освіту, середню – спеціальну чи вищу. Ключове значення тут відіграє освіта дружини. Поміж усіх родин з однією дитиною близько 3/4 (73,5 % у містах і 62,3% у селах) – це сім'ї, у яких дружина-мати здобула вищу чи середню спеціальну освіту; поміж сімей із двома дітьми – їх більше 2/3 – 69,8% (74,1% у містах і 64,1% у селах). Незавершена фахова освіта не сприяє народженню навіть первістка. Незважаючи на рівень освіти жінок більше 1/2 міських і 2/5 сільських сімей – народили одну дитину і близько 1/4 – бездітні, що має зв'язок з економічною скрутою та соціальною невизначеністю перехідного періоду. На кожну молоду сім'ю в середньому припадає 1,6 утриманців (1,5 у містах і 1,8 у селах), середня кількість дітей-утриманців – віком до 18 років – 1,5 чоловік (1,4 у містах і 1,6 у селах) [15].

Рівень грошового доходу, що припадає на одного члена родини, диференційований в залежності від демографічного виду сім'ї. У найбільш скрутному становищі опиняються багатодітні (з трьома та більше дітьми) і неповні сім'ї, у яких дітей ростить один із батьків, зазвичай мати. Найбільшим джерелом доходів молодих сімей залишається заробіток за основним місцем роботи у 9/10 міських та сільських сімей. 2/3 міських і більш ніж 1/2 сільських сімей отримують допомогу від батьків: кожна друга сім'я – продукти

харчування, близько 1/5 – кошти на речі довгострокового вжитку; тільки кожна четверта сім'я не має жодної матеріальної допомоги від родичів. Серед молодих сімей вважають, що останніми роками матеріальне становище сім'ї погіршилось – 2/3-4/5 подружніх пар (67,1% у містах і 80,5% у селах); дещо покращилось – (12,8% у містах і 7,6% у селах) [44].

Від матеріальних умов родин великою мірою залежать можливості належного виховання дітей, значно, якщо брати до уваги розповсюдженість платних послуг спеціалізованої сфери. За оцінками чоловіків та дружин тільки кожна п'ята сім'я ростить дітей на абсолютно достатньому рівні; майже кожна друга не має для цього матеріальних умов і кожна п'ята (в селах – третя) часу, через надзвичайну зайнятість батьків, щоб забезпечити сім'ю матеріально, найбільш проблемне становище з вихованням дітей, коли сім'я має неповну середню чи початкову освіту, незавершену професійну підготовку; близько 2/3 таких родин у містах та майже 3/4 у селах відсутні для цього матеріальні можливості.

Практично третя частина сімей, які мають дітей, відзначили, що вони відвідують державні безкоштовні навчальні заклади (школи, гімназії, ліцеї), 3,2% сімей відправляють дітей у державні, але частково оплачувані заклади, 0,3% сімей – у приватні. Школи естетичного виховання, спортивні та різні курси і гуртки відвідують діти відповідно з 4,3%; 4,5% та 1,6% сімей. Дітей дошкільного віку, які навчаються у дитячих дошкільних закладах, мали 47,4% сімей, з них відвідували державні та відомчі дитячі дошкільні заклади діти із 47,2% сімей, а приватні – із 0,2% сімей. Не всі діти дошкільного віку навчаються у дитячих садках. П'ята частина сімей, які мають дітей, навчають їх самі (мама і бабуся не ходять на роботу), для 8% таких родин надто дорогі послуги, для 4% – утримання незадовільне; 2,5% сімей бажали б віддати дітей у приватний заклад з гарним вихованням [19].

Житлові умови належать до найвагомшої проблеми шлюбно-сімейного становища людей молодого віку. Свій будинок чи квартиру має 2/5 молодих сімей (40,5%; 37,7% у містах і 47,6% у селах); решта (біля 2/3 у містах і більш ніж 1/2 у селах) свого житла не мають. Кожна третя сім'я (36,2%)

проживає в окремому будинку чи квартирі разом із батьками; винаймає квартиру кожна десята сім'я; 13,9% – живуть у гуртожитках чи комунальних квартирах або готельного типу. Найчастіше разом із батьками живуть подружжя без дітей та такі, що виховують одну дитину, 1/3-1/2 відповідно. Понад 2/3 міських і сільських сімей мають на одного члена родини загальну площу менше 21 квадратного метра; відповідно кожна восьма і п'ята сім'я – більше 21 квадратного метра. Під час укладення шлюбу окремим житлом володіли (чоловік чи дружина) 13,5% з всіх опитаних сімей; тільки кожна четверта сім'я (24,9%) отримала протягом перших чотирьох років шлюбу будь-яке житло. Половина сімей не має надії на поліпшення житлових умов у найближчий період; лише 14,4% сімей сподіваються одержати державну квартиру. Таким чином, залишається гостропроблемним своєчасне забезпечення житлом молодих сімей з метою поліпшення дітородної ситуації та створення умов для виховання здорових дітей [11].

З 1992 р. депопуляційні процеси поширились серед міського населення. Щорічне зменшення населення спостерігається за рахунок перевищення кількості померлих над кількістю народжених, яке у 1991 році становило 39,2 тисячі чоловік, 1999 – 100,3 тисячі чоловік, 2003 році досягло 184,2 тисячі чоловік. У 2018 році зберегла свій характер тенденція зменшення загальної чисельності наявного населення України. Протягом цього періоду чисельність населення за природним убаванням зменшилася на 243,1 тисяча чоловік у містах, а сільського – на 120,8 тисячі чоловік. Найбільше зменшення загальної чисельності населення припадало на високоурбанізовані регіони України. Чисельність жителів зменшувалася за рахунок зменшення в них як міського населення, так і сільського [12].

Природне зменшення населення у 1995 р. становило 299,8 тисяч чоловік, а у 2006 році – 309,5 тисяч чоловік. За останні роки через кризу природного приросту чисельність населення України значно зменшилася. Рівень смертності в Україні значно перевищує народжуваність. Не менш важливим при вивченні демографічної ситуації є аналіз тенденцій і особливостей смертності населення. У 1990-2018 роках постійно зростала кількість померлих і підвищувався рівень

смертності. Однак, за 2018 рік кількість померлих в порівнянні з 1995 роком скоротилася на 2,0% і дорівнювала 776,7 тисяч чоловік, а коефіцієнт смертності зменшився на 1,3% і становив 15,2 померлих на 1000 чоловік населення.

Рівень смертності в сільській місцевості значно вищий ніж в міських поселеннях – відповідно 19,0‰ і 12,9‰. Особливість показника смертності в Україні – значна відмінність її рівнів у чоловіків та жінок. Так, у всіх вікових групах з 20 до 50 років смертність чоловіків більше, ніж в три рази перевищує смертність жінок. Рівень смертності та стан здоров'я населення, динаміка його чисельності формується не тільки під впливом соціально-економічних факторів, для України все більш актуальними постають питання, тісно пов'язані з несприятливими екологічними умовами в окремих регіонах [19].

На стан відтворення населення ще тривалий час негативно впливатиме забруднення регіонів України радіоактивними елементами. Майже 3,7 млн. чоловік проживає на територіях радіоактивним забрудненням. Різноманітні чинники, пов'язані з цим явищем, зумовлюють погіршення показників демовідтворення та відтворення трудових ресурсів. Передусім, це стосується наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Негативні тенденції в демографічних процесах призводять до постаріння населення і зниження середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Особливо несприятлива вікова структура склалася в селах України. Так, якщо населення старше працездатного віку на початок 2018 року в міських поселеннях становило 20,3%, то в сільській місцевості – 29,3 %, працездатного – відповідно, 59,5% і 49,1%. Питома вага дітей у віці молодшому за працездатний (до 15 років) кожний рік зменшується. Якщо на початок 2002 р. частка цих дітей у всьому населенні становила 21,1% (в міських поселеннях – 20,8 %, в сільській місцевості – 21,8 %), то на кінець року 20,7% (в містах – 20,2,; в селах – 21,6 %). На кожну 1000 осіб працездатного віку на 1 січня 2019 р. припадало 781 непрацездатних (в тому числі 368 у віці молодшому за працездатний); в міських поселеннях – 680 (340); в сільській місцевості – 1037 (440) [12]. Від початку 1990-х років середня очікувана тривалість життя при народженні в цілому серед населення України знизилась на 2 роки і склала 67

років. Темпи скорочення очікуваної тривалості життя вищі у чоловіків, ніж у жінок: за означений час цей показник у чоловіків зменшився на 4 роки і склав 62 роки, у жінок – на 2 роки (74 роки) [29].

Головні напрямки концептуально нової державної сімейної політики повинні мати в полі свого зору всі окреслені сфери життя сімей. Беручи до уваги обмеженість матеріальних ресурсів для подолання житлової проблеми молодих родин, потрібно приділити особливу увагу досвіду інших країн щодо поширення використання кредитів. Покращення умов для втілення дітородної та виховної функції має стосунок до своєчасного утворення матеріальної бази сім'ї, забезпечення потрібного рівня доходів, підготовки молодих людей до виховання дітей та виконання шлюбно-сімейних обов'язків.

Згідно аналізу даних соціологічних досліджень по структурі мотивацій найбільш складними для сімей проблемами превалюють ті, які мають стосунок до їх матеріального забезпечення. На них припадає більше 4/5 мотивацій; серед цих мотивацій кожна третя сім'я (34,9%: 33,1% у містах і 39,5% у селах) вважає заробітну плату занадто малою та звертає увагу на матеріальні труднощі утримання дітей. Найважчі проблеми матеріального забезпечення відчують багатодітні (з трьома та більше дітьми) та неповні сім'ї, у яких дітей ростить лише мати. Кожна сьома сім'я відчуває проблеми особистих стосунків та виховання дітей; лише кожна п'ята стверджує, що виховання дітей відбувається на належному рівні. Майже 2/3 чоловіків та більше половини жінок дотримуються думки, що зайнятість жінки та її трудове перевантаження позначаються на зміцненні шлюбно-сімейних відносин негативно [19].

Таким чином, через відсутність достатніх матеріальних умов молоді люди відкладають створення шлюбів та народження дітей «до кращих часів», це є свідченням гостропроблемної шлюбно-сімейної, зокрема дітородної ситуації, яка є виявом демографічної кризи. Подолання проблем молодих родин потребує збільшеної уваги до них як до об'єктів соціально-демографічної політики. Зцими родинами пов'язані перспективи припинення депопуляції та зміни тенденцій народжуваності та відродження населення України на краще.

Висновки до розділу 2

Значне збільшення числа розлучень, старіння населення, що супроводжується зменшенням народжуваності, висока смертність населення працездатного віку, спричиняють в Україні складну сімейно-демографічну ситуацію. Соціальний інститут сім'ї має потребу у прийнятті заходів стосовно його зміцнення. Інституціональні проблеми сім'ї ефективно вирішуються за допомогою системи державної політики щодо сім'ї, жінок, дітей та молоді. Подолання проблем повинно формуватися на законодавчому забезпеченні утворення сприятливих умов для розвитку сім'ї, на практиці конституційного принципу рівності прав жінки та чоловіка дотримання, ефективного виконання економічної, виховної, репродуктивної, соціальної функцій, проведення цілеспрямованої політики стосовно працевлаштування молодих людей, запобігання соціальному сирітству.

РОЗДІЛ 3

ПРАКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДВИЩЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ УКРАЇНСЬКИХ РОДИН

3.1. Класифікація психодіагностичних інструментів пізнання рівня психосоціального благополуччя родини

Молода українська сім'я – складний і ще недостатньо вивчений об'єкт дослідження. Вона потребує особливої уваги, бо саме вона через кілька років становитиме майбутню українську національну інтелігенцію. Сьогоднішні студенти в майбутньому працівники владних структур, державні діячі від професійної компетенції, моральності і громадської позиції яких залежатиме вигляд того суспільства, в якому ми маємо жити.

У нашому дослідженні під студентською сім'єю мається на увазі така, у якій подружжя – студенти, які навчаються на денному відділенні вищого навчального закладу. Це молода сім'я, в якій подружжя має не більше 28 років, а тривалість сімейного життя не перевищує п'яти років. Діти у студентських родин зазвичай дошкільного віку. Метою дослідження стало вивчення на прикладі Тернопільського національного економічного університету специфіки студентської сім'ї і окреслення чинників, які впливають на успішність шлюбостудентів.

За своїм складом сім'ї студентів розділяються на дві значні групи: ті, які мають (60,4 %) і ті, які не мають (39,6 %) дітей. Чинники, за якими велика частина одружених студентів не поспішають розширювати склад своєї сім'ї, головним чином об'єктивні. Найвагомішими з них студенти вважають житлові умови, матеріальні труднощі, навчання, а також труднощі, пов'язані з доглядом за дитиною. Студенти частіше укладають шлюби, навчаючись на старших курсах, коли наближається закінчення вищу та працевлаштування. Шлюбний вік у чоловіків 22-24 роки, у жінок – 20-22 роки. Найбільш багаточисленну групу складають сімейні пари зі стажем від 1 до 2 років (39,8

%). Трохи меншу – стаж до 1 року (37,7 %). Останні (22,5 %) мають досвід сімейного життя більше двох років.

Зараз однак все менше виникає питання – створювати сім'ю в студентські роки чи ні? Опитування експертів (викладачів) дає змогу стверджувати, що більшість з них позитивно ставляться до студентських шлюбів. Деякі з опитаних обзавелись сім'єю в студентські роки і вважають, що шлюб заставляє відчувати відповідальність перед сім'єю, вузом, суспільством. У сімейних студентів відмічається більш наполегливе ставлення до навчання, вони особливо цінують самостійність, більш орієнтовану на досягнення успіхів в професійному напрямку.

Сімейний стан позитивно впливає на ціннісні орієнтації студента, розвиток інтелектуальних і соціальних потреб. Сьогодні в колі студентської громади різних рівнів свобода волевиявлення визначається однією з найбільших цінностей власного і суспільного життя. Тим самим, ідея відповідальності актуально присутня у світоглядних самоусвідомленнях студентів. Зазначена обставина пояснює орієнтованість студентів на демократичні цінності, які сприймаються як протиположні тоталітарним, не зважаючи навіть на те, що останні можуть регламуватися під гаслом мінімальних гарантій матеріального добробуту. Проведене дослідження проблем студентської молоді показало, що створювати сім'ю в студентські роки вважає цілеспрямованим значний відсоток опитаних.

Більшість сімейних студентів (біля 70%) навчаються на 4-х і 5-х курсах. Середній вік заміжніх студенток складає 21,5 року, одружених студентів 23,5 року. Стаж сімейного життя коливається від півтора до двох років, тобто рішення про вступ до шлюбу молоді пари приймали коли дівчатам виповнялось 20, а хлопцям 22 роки. Успадкування норм поведінки, розповсюджених в середовищі, де виросло майбутнє подружжя, обумовлює взаєморозуміння і спільність інтересів.

Наше дослідження показало, що за цими характеристиками студенти-подружжя дуже близькі. Більшість досліджених студентських пар (біля 90%) походять із благополучних сімей. Біля 70% виховувались в сім'ях з братами та

сестрами, біля 9% росли в сім'ях де жили бабусі або дідусі. Таким чином, виховання більшості майбутнього подружжя в батьківських сім'ях виконувалось в повному об'ємі родинних зв'язків, що, безумовно, позитивно вплинуло на шлюбно-сімейні відносини опитаних.

Головний принцип організації життя в батьківських сім'ях був демократичним, коли все вирішується, робиться разом. До такого типу віднесли свої сім'ї 50,2% студентів і 52,3% студенток. Взагалі від атмосфери сім'ї, в якій виросло майбутнє подружжя, залежить в головному і як здійсниться доля майбутньої сім'ї, чи буде вона стабільною, чи, навпаки, матиме проблеми і труднощі, а то і, взагалі, розпадеться.

Тут особливо важливі два моменти: особистий приклад батьків і якість їх виховного впливу на дітей. В нашому дослідженні тільки 23,7% студенток і 28,7% студентів назвали авторитетом для себе приклад матері і батька, який вони будуть враховувати в своєму сімейному житті. Для третини опитаних, взагалі, ніхто не являється авторитетом. Тільки 18,5% студентів-чоловіків і 14,3% жінок збираються виховувати своїх дітей так, як їх самих виховували батьки. Можна зробити висновок, що студентські шлюби – це союз людей з близькими дошлюбними соціокультурними характеристиками.

Десятиліття незалежного розвитку змінили, насамперед, економічні умови в яких опинились студентські сім'ї. Переконавання у своїх можливостях мають лише 48% студентів. Значна частина студентських сімей живе надією на батьків та родичів (25%). Матеріальні проблеми найбільше турбують молодь. Серед них: низькі особисті доходи (60%), низькі доходи батьків (52%). Лише 36% опитаних вважають, що сучасний стан в країні дозволяє забезпечити добробут особистою працею, тоді як 85% вважають, що сучасне економічне становище є головною причиною жебрацького майнового стану молодих сімей.

Одне з головних питань, яке виникає у студентів, що вступають у шлюб, де жити? Житлову проблему сімейних студентів в значній мірі дозволяють вирішувати студентські гуртожитки. Надання кімнати в гуртожитку молодій сім'ї залежить від матеріального забезпечення того чи іншого вищого учбового закладу. Місця в сімейних гуртожитках надаються, як правило, тим родинам, де

чоловік і дружина студенти. Суттєву матеріальну допомогу виявляють і батьки студентів. Однак матеріальним становищем незадоволені понад 80% опитаних сімейних студентів. Потреба в поповненні бюджету сім'ї і пов'язана з цим робота значно відволікає сімейних студентів від навчання.

Таким чином, матеріальні труднощі, які зазнає значна кількість сімейних студентів, позитивно не впливають на успішне оволодіння знаннями. Однак майже кожна молода сім'я потребує матеріальної допомоги, і студентська сім'я не являється винятком. Була зафіксована і така особливість: сімейне життя, не дивлячись на складності побуту і матеріальні труднощі, для значної частини студентів (41,1 % чоловіків і 34,6 % жінок) виявилось фактором, стимулюючим навчання. Вони стали навчатись краще вже після того, як вступили у шлюб.

При спілкуванні студенти-подружжя, як правило, часто обговорюють своє навчання, надають один одному посильну допомогу при підготовці до занять, під час сесій. Однак існує деяка залежність між результативністю навчання і сімейними факторами. Один з них – наявність дітей. Так, 18,5% одружених студентів і 32,8% заміжніх студенток відмітили, що сімейні справи, складності, пов'язані з наглядом за дитиною віднімають багато сил, часу і заважають добре навчатись. Серед студентів, які мають дітей, більш високий відсоток як серед жінок так і серед чоловіків тих, хто навчається погано.

У сімейних студентів ми намагались виявити типовий для цієї категорії студентства набір життєвих цінностей і характеристик успішності навчання, які мають, як нам здавалось, деякі відмінності від тих же показників у несімейних студентів. При цьому ми виходили з того, що сімейний стан стимулює їх більш відповідально ставитись до навчання, до оволодіння професією, до більш конкретних і реальних життєвих орієнтацій. Це знайшло підтвердження в відповідях студентів про життєві цілі. Отримати гарний заробіток одразу після закінчення вузу хотіли б 90,4% сімейних студентів, комфортабельну квартиру 82,3%. Висловлювання, що сімейне життя негативно позначається на успішності навчання, не підтвердилося. Значних розбіжностей у рівнях навчання сімейних і несімейних студентів виявити не вдалося.

На якість навчання суттєвого впливу надає участь студентів в науково-дослідній роботі. Звичайно, добре навчатися і займатися науково-дослідною роботою, мати сім'ю під силу далеко не кожному студенту. Тому науково-дослідною роботою займаються сьогодні лише деякі сімейні студенти (11,8 % жінок і 24,1 чоловіків).

Одна із відмінностей студентських сімей від інших молодих сімей в тому, що вони економічно ще менш самостійні. Аналіз бюджету студентських сімей показав, що незважаючи на матеріальну допомогу батьків, в матеріальному відношенні вони живуть в менш несприятливих умовах, ніж сім'ї молодих людей, що працюють. При цьому більше тих, хто використовує можливість поліпшення матеріального становища сім'ї за рахунок самостійних заробітків.

Сьогодні починають будувати сім'ї студенти всіх курсів, які вірять в те, що навіть з дитиною і без допомоги батьків вони зможуть закінчити вуз, стати фахівцями з вищою освітою. Правда, при опитуванні студентських пар в нашому університеті більшість висловилося за те, щоб допомога з боку батьків все ж таки була, особливо після появи дитини. Таким чином, головним джерелом доходів для більшості студентських сімей є власні кошти, стипендія і допомога батьків як з боку чоловіка, так і з боку дружини. До того ж батьківська допомога – суттєва матеріальна підтримка.

Студентська сім'я живе сьогодні в дуже складних матеріальних умовах. Невипадково при цьому на запитання про задоволеність матеріальними умовами життя сім'ї тільки 24,2% чоловіків і 24,5% дружин дали позитивну відповідь. Негативних відповідей майже в два рази більше, відповідно 47,7% і 43,2%. Більшість молодих сімей на початку свого сімейного життя стикається з проблемами, про які вони, можливо, раніше і чули, але не думали, що їм прийдеться їх вирішувати. Такий маленький бюджет, який зараз має молода сім'я, потребує особливого господарювання. І тут необхідні хоч би елементарні знання і вміння. Не випадково матеріальні труднощі студентської сім'ї часто поглиблюються невмінням використовувати свій сімейний бюджет.

Матеріальні і житлові проблеми являються об'єктивними факторами, що впливають на успішність шлюбу. Одні студентські подружні пари розглядають

як благо кімнату в гуртожитку, інших такі житлові умови не влаштовують. А крім того потреба в житлі і покращення матеріального стану значно зростає з народженням дитини, тобто з початком виконання головних функцій сім'ї – репродуктивної і виховної. Тут вже не говориться про подружню пару, а дійсно про сім'ю, в якій батьки занепокоєні умовами життя своєї дитини. Поява дитини в сім'ї, маленького утриманця у батьків, спонукає напружене соціально-психологічне самопочуття подружжя-студентів.

Особливо важлива роль початкового етапу в житті студентської сім'ї, коли вона тільки створюється, формується. Від того, як швидко зможе молоде подружжя адаптуватися в новій для себе якості, створити обстановку взаєморозуміння і взаємодопомоги, залежить стабільність сім'ї. Як виявило проведене дослідження тривалість знайомства визначним чином пов'язана зі стабільністю шлюбу. На протязі короткого періоду знайомства майбутнє подружжя не має можливості достатньо вивчити один одного, пристосуватись одне до одного, виробити спільні уявлення про сімейне життя. Тому короткий період знайомства являється суттєвим фактором ризику.

Серед студентських сімей мало таких, в яких подружжя було знайоме менше року. Із досліджених нами сімейних пар були знайомі до шлюбу біля року більше 30% студентів, а знайомство майже 40% продовжувалось від року до трьох років. Знайомство біля 80% студентських пар було пов'язане з навчанням у вузі: разом навчались (28,9%), жили в одному гуртожитку (23,7%). Знайомство до шлюбу покращує перспективи подружжя, оскільки у студента збільшується можливість вибору партнера, в найбільшій мірі який відповідає його морально-етичним ідеалам. Більшість шлюбів, що створювались після тривалого знайомства проходять дошлюбну перевірку і тому більш стійкі. Із тих сімейних пар, які були знайомі до укладення шлюбу менше трьох місяців оцінили свій шлюб як вдалий 38%, а як невдалий – 16,7%. Ті подружжя, які були знайомі біля року і назвали свій шлюб вдалим, складають біля 50%, а невдалим – 4%; при тривалості знайомства до трьох років вважають вдалим свій шлюб 67% і ніхто не назвав свій шлюб невдалим.

Опитуваним сімейним студентам університету запропонували значний набір мотивів етичного, морально-психологічного, меркантильного характеру і потрібно було вказати на той, який вплинув на рішення утворити сім'ю. Відповіді респондентів поділилися таким чином (в % до числа опитаних, таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Мотиви створення студентської сім'ї

Мотиви, які вплинули на рішення створити сім'ю	Чоловіки %	Жінки %
Любов до майбутнього чоловіка (дружини)	90,4	90,4
Хотілося мати поряд дбайливого та вірного друга	83,5	86,4
Хотілося створити сім'ю	65,4	72,1
Хотілося самому піклуватися про кохану людину	54,7	65,3
Було бажання мати дітей (дитину)	32,8	44,6
Зовнішня привабливість партнера	37,0	29,5
Ймовірність швидкої народження дитини	27,1	28,9
У моєму віці час створювати родину	26,4	32,7
Бажання поліпшити матеріальне становище	2,3	2,1
Бажання узаконити інтимні стосунки	34,1	34,7

Мотивами створення шлюбу у студентської молоді є любов і близькі до неї цінності – вірність, турбота, потреба в шлюбі, материнстві, батьківстві, фізична привабливість. Любов як емоційна основа шлюбного союзу визнається більшістю молодих людей. Це є доказом притаманного студентській молоді створеному світу почуттів, потреби кохати і бути коханим, бажання взяти на себе відповідальність за щастя і благополуччя іншої людини.

Невелика частина (13%) припадає на студентські шлюбні союзи, в основу яких були покладені матеріальні мотиви. До того ж і в шлюбах, що утворились за меркантильними мотивами, не повністю ігноруються почуття і зовнішня привабливість партнера, бажання мати друга, сім'ю. Наприклад, четверта частина опитаних студентів-подружжя відмітили такий фактор, що вплинув на їх рішення вступити у шлюб, як досягнення належного віку.

Звертає на себе увагу високий відсоток студентських пар, що прийняли рішення про вступ до шлюбу в зв'язку з перспективою скорого народження дитини і бажанням узаконити інтимні відносини (біля третини опитаних). Зміни, що сталися в етиці сексуальних відносин, тенденція лібералізації

моральних поглядів в цій області продовжується. Всі дослідники відмічають, що установки відносно дошлюбних сексуальних відносин у всіх соціальних групах стали більш толерантними. Майже 70% студентів вузів вважають дошлюбні сексуальні відносини допустимими. Як показало дослідження, не всі молоді люди в достатній мірі підготовлені до сімейного життя. У багатьох з них не сформовані вміння і навички для виконання ролей чоловіка і дружини, вони не мають необхідних педагогічних знань і гігієнічних навичок по нагляду за дитиною, не орієнтуються в господарських і фінансових питаннях, в окремих випадках виступають по відношенню до дружини (чоловіка) як споживачі.

Від особистого щастя, від душевного стану в значній мірі залежить робота людини, її загальна доброзичливість, відношення до людей. В щасливих сім'ях, як правило, виростають гарні діти, а це найголовніша соціальна проблема. Зараз для нашої молоді характерно підвищення освітнього рівня. Значна частина молоді отримує освіту в вищих навчальних закладах. Багато серед них тих, хто створює сім'ї під час навчання. Відповідальність за сім'ю, за виховання дітей і багато іншого роблять студентів більш зібраними, зрілими, дорослими.

Студентська сім'я найбільш стабільна, а значить і довговічна. Ми маємо тут ідеальний варіант для її створення – однаковий вік, спільність інтересів і цілей, однаковий суспільний стан і матеріальний, однакова зайнятість. Не останню роль відіграє тут і те, що їх оточують такі ж молоді студентські пари, які готові поділитись усім, що мають самі, завжди прийти на допомогу. Будь-який вчинок оцінюється прямолінійно, що властиво молодості. Як правило, ті, хто оцінює шлюб батьків як ідеальний, також підходять і до свого шлюбу.

Найвагоміші цінності шлюбу і сім'ї для студентів визначаються взаєминами між чоловіком та дружиною. Разом із тим, найбільш ціннісною якістю шлюбу як для хлопців (86,4%), так і для дівчат (87,9%) виступає взаєморозуміння (таблиця 3.2).

До основних умов щасливого шлюбу студентівіднесли повагу та підтримку між чоловіком та дружиною, порозуміння та терпимість, подружню вірність (перша група цінностей). Далі йдуть – добробут, готовність обговорювати свої проблеми, задоволеність сексуальними стосунками, гарні

житлові умови, обговорення питань, які цікавлять обох (друга група). Важливою умовою є спільна діяльність – як домашня робота, так і діяльність під час дозвілля (третя група). Вважаємо, що все це укріплює і стабілізує молоду сім'ю.

Таблиця 3.2

Основні складові щасливого шлюбу, виділені студентами

Основні цінності шлюбу	Ранг	Юнаки%	Ранг	Дівчата%
Матеріальне благополуччя родини	5	68,2	2	86,9
Спільне виконання домашніх обов'язків	14	16,2	14	20,5
Присутність окремого житла	11	23,4	12	23,2
Наявність дитини (дітей)	7	52,5	5	57,2
Взаємне розуміння між подружжям	1	86,4	1	87,9
Уміння задовольнити потреби родини	3	72,5	7	50,4
Спільні ціннісні орієнтації	6	62,2	4	59,5
Присутність спільних інтересів	9	37,4	9	36,2
Гармонія у сексуальних взаєминах	2	76,6	6	52,3
Подружня вірність	4	65,4	3	65,5
Уміння подолати конфліктну ситуацію	8	42,3	8	37,2
Готовність обговорювати свої проблеми	10	33,4	10	27,2
Хороші взаємини з батьками	12	17,2	11	25,3
Спільні друзі	15	3,4	15	11,2
Уміння проводити спільне дозвілля	13	16,5	13	22,4

Відтворити соціально активного і творчо мислячого спеціаліста за п'ять років у вузі дуже складно. Було б легковажно невдачі підготовки у вузі ставити в провину студентській сім'ї. Сім'я і навчання, як сім'я і робота – сфери людського життя, які не виключають одне одного. Вони мають моральну і правову основув особистісному і соціальному плані. Підтвердженням цьому можуть слугувати позитивні приклади сімейних студентських пар. Успішність поєднання сімейних і навчальних обов'язків в визначній мірі залежить від організації учбового процесу, від ступеня уваги до студентів.

3.2. Обґрунтування напрямків підвищення психосоціального благополуччя сучасної родини та формулювання системи відповідних рекомендацій

Вагомого значення сімейна державна політика набуває за теперішніх умов, коли сім'я зазнає суперечливих трансформаційних процесів, які,

поєднуються з проблемами, спричиненими соціально-економічною кризою. Разом з тим, коли сімейна політика ще не відбулася, заходи, які застосовують у соціальній практиці, не покривають потрібного комплексу проблем, носять короткостроковий характер, і, як результат, інтереси соціального інституту сім'ї цілеспрямовано не розглядаються.

За останні кілька десятиліть у діяльності держави стосовно сім'ї утворюються деякі позитивні тенденції. Суспільство розуміє вагомість глобальних заходів стосовно зміцнення сім'ї та сімейної політики зокрема. Збільшилася увага регіонів до проблем сім'ї, утворюються територіальні органи влади, до сфери яких безпосередньо входять вирішення її проблем, розвиток соціального обслуговування, аналіз становища. Почався процес утворення громадських організацій, об'єднань, діяльність яких відображає інтереси сім'ї. До прикладу, працюють такі організації, як Дитячий фонд України, Рада матерів, Всеукраїнська спілка багатодітних сімей, Союз Українок, Спілка жінок України, Жіноча громада, метою яких є покращення становища сімей, соціально-економічних умов їхнього життя, розвиток родини, надання допомоги сім'ям.

Основними напрямками втілення державної сімейної політики є: покращення матеріальних умов сім'ї та забезпечення її стабільного існування; забезпечення потрібного співвідношення зайнятості у суспільному виробництві з виконанням сімейних обов'язків; забезпечення охорони здоров'я родини; розвиток системи соціально-консультативної допомоги населенню.

Сімейна політика в країні як діяльність держави, громадських організацій, політичних партій, скерована на відродження родини, способу життя в сім'ї, відтворення сім'ї соціальних функцій, зростання ролі сім'ї як соціального інституту, робить лише невпевнені кроки на шляху свого становлення та розвитку.

Структури, які покликані вирішувати питання життєдіяльності родин, жінок, дітей, утворені на різних рівнях влади: як законодавчій, так і виконавчій. Таким чином, у структурі Кабінету Міністрів України працює сектор у справах жінок, материнства та дитинства, охорони сім'ї, який в сукупності з

міністерствами, громадськими організаціями та науковцями розробляє заходи стосовно соціального захисту сімей, зростання престижу сім'ї та суспільстві, утворення хороших умов для виконання батьківських обов'язків, бере активну участь у удосконаленні системи державної допомоги сім'ям, у яких є діти.

Щоб провести цілісну сімейну політику стосовно здійснення сприятливих умов для усебічного розвитку заможної тамицької української сім'ї утворюється міжгалузєва програма «Українська родина». Разом із тим, розроблено заходи, скеровані на зміцнення та подальший розвиток усіх сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, що позбавлені піклування батьків. Посилюється робота з дитячими будинками сімейного типу. В Україні станом на 15 грудня 2018 року працює 1 039 дитячих будинків сімейного типу, у яких виховують 6 929 дітей. Таким сім'ям надають деяку допомогу та організували навчання батьків-вихователів стосовно психологічних, правових, педагогічних питань [35].

Кожного року в Україні відмічають Міжнародний день сім'ї та Тиждень планування сім'ї, День захисту дітей, День Матері, що дозволяє підвищувати статус жінки-матері в суспільстві та відроджує традиції сімейної педагогіки в українському суспільстві. Проводять акції, в рамках яких кожна сім'я отримує можливість тримати кваліфіковану допомогу провідного медичного персоналу, педагогів, психологів, юристів, відвідати всією сім'єю свята та концерти.

Для привернення уваги громадськості до проблем сім'ї, потрібно скоординувати роботу місцевих органів самоврядування та громадських організацій, тому проводяться Всеукраїнські естафети «Велика родина». У всіх містах, селищах та селах протягом двох місяців проводять заходи під патронажем виконавчої влади, які покликані поліпшити становище незахищених верств населення.

Розробляються та запроваджуються нові форми роботи з сім'ями різноманітних вікових груп, до прикладу, експериментальні майданчики «Родинний дім». На їхній базі потрібно надавати консультативну допомогу родинам, залучаючи провідних спеціалістів з різних галузей, проводити правовий та соціальний захист різних категорій родин.

Функціонує Український державний центр соціальних служб для молоді, завдання якого полягає у створенні системи соціального обслуговування та соціальної допомоги молоді та молодим родинам в Україні, сприяння діяльності соціальних служб для молоді на місцях. Створено широку розгалужену систему, спроможну ефективно надавати інформаційну, методичну, педагогічну, організаційну, психологічну, допомогу молодим сім'ям. Значна увага діяльності центрів зосереджується на соціальній підтримці кризових сімей, соціальній роботі з дівчатами-підлітками, соціальній підтримці неповнолітніх та одиноких матерів, молодих жінок, які стали жертвами насильства, соціальній підтримці дітей з особливими потребами та дітей-сиріт.

Об'єктивно зростає роль науки стосовно дослідження життєдіяльності сім'ї, виявлення загальних закономірностей та особливостей її функціонування і розвитку. Працює Український інститут соціальних досліджень, основними керунками діяльності якого виступає: здійснення фундаментальних та прикладних досліджень стосовно проблем родин, жінок, молоді та дітей; ознайомлення з процесом соціалізації молоді під час змін суспільно-економічних взаємин; розробка соціальних, економічних, організаційно-правових механізмів утворення та здійснення державної політики в Україні щодо сім'ї, жінок, молоді та дітей; розробка теорії та практики засад реалізації соціальної політики та соціальної роботи. Інститут проводить фундаментальні та пошукові дослідження стосовно вагомих питань державної політики, які торкаються покращення становища сім'ї і жінок, заохочення жінок ставати матерями, забезпечення здорового, усебічного розвитку дітей і молоді. Інститут бере участь у розробці проектів законодавчих актів, спрямованих на подолання проблем родин, жінок, молоді та дітей. У його складі працює Центр дослідження сім'ї та жінок, який втілює такі наукові проекти: «Сім'я та шлюб очима молоді», «Молода сім'я в Україні», «Соціальні орієнтації сімейної молоді», «Соціально-демографічний портрет студентської сім'ї в Україні», «Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України» [16].

У структурі Українського інституту соціальних досліджень функціонує Центр дослідження дитинства, який вивчає соціальні проблеми дітей в сучасному українському суспільстві, щорічно готує Державні доповіді «Про становище дітей в Україні». Центром соціологічних досліджень Інституту проводяться Всеукраїнські та регіональні опитування населення України, в тому числі соціологічні дослідження «Сільська родина в Україні», «Молода сім'я України».

Важливе місце в діяльності центрів соціальних служб для молоді посідає соціальна робота із родинами, тому що чимало соціальних проблем укорінені саме в родині, а подолання соціальних проблем теперішньої молоді (її працевлаштування, творчий розвиток та самовизначення, організація змістовного відпочинку та дозвілля, профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі) допоможе в укладеннях шлюбу, народженню очікуваних та здорових дітей, якісному вихованню. Саме у сім'ї формується база для розвитку молоді, раціональної організації спілкування, роботи та дозвілля.

Центрами соціальних служб для молоді на базі напрямку «Соціальна підтримка молоді сім'ї» формуються спеціальні програми. Втілення програм передбачає сукупність заходів стосовно підготовки молоді до сімейного життя, вивчення складнощів життєдіяльності молодих родин з метою надання їм психотерапевтичної, педагогічної, соціально-психологічної, юридичної, медико-соціальної допомоги, утворення умов для виховання дітей, стабілізації сім'ї, профілактики в молодіжному середовищі явищ, які негативно позначаються на системі подружніх стосунків та стають причиною їхньої деформації.

Для того, аби найкраще втілити цю програму в обласних, міських, районних центрах працюють спеціалізовані служби, клуби, експериментальні майданчики. Наприклад, функціонують такі соціальні служби (консультативні пункти, служба довіри, медико-психологічні служби, служби сім'ї, знайомств, служби соціально-психологічної допомоги, майбутніх наречених, школи майбутніх матерів, батьківської підтримки, центри сім'ї), в тому числі і клуби.

Зазвичай це клуби молоді сім'ї, а також сімейного спілкування, батьківської культури багатодітних, неповних, студентських сімей, та ін.

3.3. Розробка програми, спрямованої на підвищення психосоціального благополуччя сучасної родини, та апробування її ефективності в умовах вітчизняного сьогодення

Протягом року нами проводилася робота зі студентами ТНЕУ за такими напрямками: підготовка молодих людей до сімейного життя, робота з молодими родинами стосовно стабілізації сімейних взаємин, сімейна психотерапія школа батьківської підтримки. Здійснювалася індивідуально-груповою робота. Кожен із напрямів володіє своїми формами та методами роботи, які сприяють ефективніше досягти поставленої мети. Поміж найбільш дієвих форм соціальної підтримки молоді родини варто вказати такі: школи батьківської підтримки, консультативні пункти, пошта довіри, клуби молоді сім'ї, відеолекторії, служби знайомств, благодійні акції, семінари, конференції, культурно-розважальні заходи, круглі столи, корекційний театр, експериментальні майданчики.

Дослідимо кожен із напрямів роботи з молодією сім'єю, визначаючи найбільш дієві методи.

Підготовка молодих людей до сімейного життя. Працівники соціальних служб вважають, що для подолання проблеми найбільш дієвою є просвітницька робота, яка втілюється завдяки постійно діючим лекторіям, зустрічам у молодіжних аудиторіях старшокласників, студентів вузів учнів ПТУ, шкіл-інтернатів, ліцеїв, коледжів. Мета лекторіїв – утворити у молодих людей адекватні шлюбно-сімейні уявлення, сприяти їм в оволодінні знаннями про індивідуальні особливості індивіда, культуру сімейних відносин, сімейні традиції, сексуальну культуру, профілактику вагітності, захворювань, які можуть передаватися статевим шляхом, планування сім'ї та репродуктивне здоров'я. Такі лекторії функціонують у багатьох обласних центрах соціальних служб для молоді.

Окрім лекторіїв, відіграють вагому роль у підготовці молодих людей до сімейного життя є індивідуально-психологічні консультації, в тому числі семінари та тренінги. При підготовці до сімейного життя особливу увагу приділяють дітям-сиротам. Щоб допомогти дітям-сиротам сформувати у них адекватного шлюбно-сімейного уявлення, утворено школу сімейних та міжособистісних взаємин.

Під час втілення програм щодо підготовки молодих людей до сімейного життя центри тісно співпрацюють з центрами планування сім'ї, які сприяють соціальним службам проводити інформаційно-просвітницьку, консультативну роботу в цьому напрямку. Надають допомогу медико-генетичні кабінети, куди може звернутись молодь щодо питань спадкової патології [9].

Велику увагу центри приділяють роботі щодо питань соціальної адаптації жіночої молоді. Актуальним у роботі центрів з жіночою молоддю є надання допомоги в оволодінні комплексом психолого-педагогічних, методичних знань та навичок, потрібних для самоствердження людини, утворення міцної та здорової родини, збереження репродуктивного здоров'я жінок, профілактика жіночої злочинності. Для такої мети використовують такі форми роботи, як діяльність різноманітних клубів для дівчат та молодих жінок, навчання у вечірній жіночій гімназії, в тому числі масові заходи (виставки, конкурси), навчальні курси (лекції, бесіди, семінари, тренінгові центри, круглі столи).

Спеціальну роботу здійснюють з тими, хто подав заяву до РАЦСу. У значній частині міських, районних, обласних центрів встановлено ділові контакти із ЗАГСами, що сприяє їм спільними зусиллями долати чимало проблем майбутньої сім'ї. Така робота при РАЦСах здійснюється за такими формами як консультативні пункти, лекторії, школи молодого подружжя, консультативно-діагностичні служби тощо, які проводять індивідуальні консультації кожної пари до укладення шлюбу, беручи до уваги їхні особливості, сприяють в укладенні шлюбного контракту, здійснюють психологічні тестування стосовно готовності подружньої пари до сімейного життя, діагностику психічної сумісності, надають інформаційну та методичну допомогу. Соціальних педагогів, юристів, лікарів, економістів,

психологів залучають до роботи цих пунктів. У центрах розробляють та поширюють пам'ятки для подружжя.

Але згідно з практикою, найбільш дієвою формою роботи з молодими сім'ями виступають клуби молоді сім'ї. Клуб – це самодіяльне об'єднання, яке утворюється згідно до бажань та інтересів його членів. Притаманна особливість роботи клубу полягає у демократичності, довірливій атмосфері, партнерстві, повазі один до одного. Така форма допомагає розвивати ініціативу, творчий потенціал, сприяє у застосуванні індивідуального підходу у роботі з різними категоріями сімей. Метою клубів є не тільки організація дозвілля молодих сімей, а й також розвиток їхньої творчої ініціативи, зміцнення сімейних взаємин, пізнавальних інтересів, надання допомоги у вихованні дітей.

Значна частина центрів організовує благодійні акції на допомогу багатодітним, неповним, малозабезпеченим сім'ям, самотнім матерям. Для цього утворюють магазини фонди безкоштовних речей («Крамниця милосердя», «Добродійність» тощо).

Однією із дієвих форм роботи з молодими сім'ями виступають культурно-масові заходи. Такий напрямок діяльності центрів втілюється за такими формами і методами: тижні планування сім'ї; святкування Міжнародного дня сім'ї; календарні, релігійні свята; конкурси сімей: «Родина веселка», «Роде наш красний, роде наш творчий», «Чарівне подружжя», «Історія моєї родини».

Сімейна психотерапія. Сімейна психотерапія – один із напрямків роботи центрів з молодією сім'єю. Функціонують консультативні пункти з профілактики сімейних конфліктів, проводяться індивідуальні консультації, психотренінги з виведення із стресових станів. Надаються медико-психологічні консультації конфліктним сім'ям у консультативних пунктах місцевих центрів, а також при кабінеті екстреної психологічної допомоги. Функціонує пункт психологічного консультування. Здійснюється робота з кризовими сім'ями. Працює жіночий тренінговий центр, який передбачає надання психологічної, інформаційної допомоги жінкам, які стали жертвами різних форм насильства (психічного, фізичного, сексуального). У межах цього проекту зроблено ряд психологічних ток-шоу, психологічних тренінгів [30].

Центри широко застосовують і місцеве телебачення: свята сім'ї, конкурси, вечори, репортажі, виступи спеціалістів, в тому числі місцева преса (обласні, міські, районні газети) для реклами, пропаганди діяльності центрів, надання інформаційно-консультативної допомоги молоді, яка готується до вступу в шлюб, молодим родинам та молодим батькам тощо.

Значна частина центрів систематично проводить соціологічні, психолого-педагогічні соціально-психологічні, дослідження. Вони засвідчують, що на деяких функціях сім'ї позначаються труднощі переходу до ринкових відносин. Наприклад, це зростання кількості розлучень. За даними дослідження, основні причини такої ситуації – незадовільні матеріальні умови. Відсутність житла, психологічна безпорадність у такій ситуації, і як результат – порушення внутрісімейних зв'язків [31].

Проводився аналіз досліджень з проблем молоді сім'ї, яку проводили не тільки обласні, а й міські та районні центри. Стосовно тематики досліджень, то вона така: мотиви заключення шлюбу, порівняльний аналіз соціального самопочуття різних категорій сімей, з'ясування кола соціальних, особливості сучасної благополучної сім'ї, психологічних проблем молодих сімей, проблеми сучасної студентської сім'ї; особливості взаємовідносин між молодим подружжям, причини розлучень; проблеми виховання дітей в молодих сім'ях, взаємовідносини батьків та дітей; проблеми підготовленість молоді до сімейного життя, сучасної багатодітної сім'ї; культура статевого стосунку, ранні шлюби, знання молоді щодо сучасних методів контрацепції, планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я, погляди молоді на сімейні стосунки).

Таким чином, аналіз проведених досліджень вказує на те, що центри абсолютно виправдано приділяють вагомому увагу питанням підготовки молодих людей до сімейного життя, розповсюдженню інформаційно-профілактичної роботи стосовно питань статевої культури, збереження репродуктивного здоров'я не тільки поміж дівчат, але й поміж юнаків, і це дає центрам конкретний матеріал для подальшої роботи з молоддю, молодими сім'ями, які мають потребу у соціально-медичній, соціально-психологічній, психолого-педагогічній та інформаційній допомозі.

Загальнодержавна політика в Україні стосовно молоді сім'ї, дитинства та материнства проводиться на основі широкомасштабних програм. Втілення цих програм допомагає активізувати увагу державних та політичних органів, громадськості стосовно складних проблем сім'ї та їх подолання. Їхня суспільна значимість спричинена специфічними проблемами родини, потребою взаємної адаптації держави та сім'ї, зростанням її ролі у суспільному розвитку, оптимізацією роботи інших соціальних інститутів в інтересах сім'ї.

До прикладу програма «Діти України» виявилася хорошим орієнтиром для утворення регіональних дій щодо покращення становища дітей та відповідних територіальних програм на основі інтеграції діяльності державних установ з громадськими організаціями. Втілення програми допомогло зміцненню інституту сім'ї, утворенню належних умов для виховання дітей, зростанню статусу сім'ї та жінок у суспільстві, забезпеченню хороших умов для всебічного розвитку родини та її членів.

Вагомого значення в Україні набула галузева «Національна програма планування сім'ї». Внаслідок реалізації цієї програми підвищилась допомога сім'ям і окремим особам у розв'язанні питань щодо дітонародження, збереження здоров'я батьків і дітей, захисту прав інтересів сім'ї, жінок та дітей. Вжиті заходи дозволили створити діючу мережу центрів планування сім'ї, поширити методи більш оптимального планування сім'ї, удосконалити роботу реабілітаційних центрів для дітей з функціональними обмеженнями. Саме завдяки зваженості і обґрунтованості цієї програми вона стала важливим підґрунтям для розробки територіальних програм з урахуванням різноманітних особливостей і традицій населення регіонів. Реалізація програми відбувалася на основі інтеграції діяльності державних установ з громадськими та іншими організаціями у сфері планування сім'ї [16].

Для оцінки ефективності впровадженої нами програми гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї «В моїй сім'ї гармонія» (додаток А), через місяць після закінчення програми подружніх пар, було здійснено опитування всіх учасників, які пройшли навчання. Основним

методом, за допомогою якого визначалася ефективність впливу занять, були самозвітиучасників, які пропонувалося виконати за допомогою анкетування.

Так, проаналізувавши самозвіти учасників програми, ми виокремили декілька основних напрямків, у яких відбулися певні зрушення в гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї. Зміни, що фіксуються подружжям по закінченню проходження гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї «В моїй сім'ї гармонія», стосуються проявів різних чинників стосунків.

Аналіз самозвітів свідчить про позитивні зрушення в напрямку більшої емпатичної наповненості стосунків як одного з проявів гармонійності: «Дуже добре, що ми змогли відверто поговорити та почути один одного, зняти певну завісу у стосунках між нами, за якою кожний з нас ховався. Ми ніби скинули маски та іншими очима подивились один на одного. Це є показником «живих», по-справжньому гармонійних взаємин. Переконана, що ми стали ближчими, ріднішими один одному, в наших стосунках більше уваги та співчуття».

«Помітили проблемні місця та чинники, які спричиняють їх появу у наших стосунках. Зрозуміли, на які «граблі» ми постійно наступаємо. Поступово, наче збездні, почали відкриватись наші справжні почуття один до одного та емоції, які я вже встигла забути».

«Відтепер я частіше пропоную своїй жінці допомогу, знаю, що висловлення моєї любові вона краще сприйме через час та увагу, а не через подарунки, якими до цього я її балував».

Окрім цього, опитані учасники відзначають зміни, що стосуються балансу особистісної автономності/залежності подружжя та гнучкості сімейних ролей. Ці зміни виявляються насамперед у зростанні самоусвідомлення, самопізнання, що відбулося в основному за рахунок зворотного зв'язку, і виявляються у більш глибокому розумінні подружжям власних якостей, особливостей поведінки в процесі взаємодії з партнером та виконання сімейних ролей, а також у зростанні мотивації самопізнання і самовдосконалення через усвідомлення впливу характеру подружніх стосунків на розвиток особистості дитини та підвищення цінності сім'ї для неї.

Стали помітними і зміни у системі міжособистісних контактів, зокрема у подружніх стосунках, що виявляються у зниженні конфліктності, кращому «розумінні» партнерів по шлюбу, налагодженні стосунків у подружній парі.

«Я зрозумів, що відповідальність за характер стосунків лежить на обох партнерах, питання лише в тому, хто перший візьме ініціативу, та у готовності партнера відповісти взаємністю (бажання вислухати, зрозуміти, підтримати)».

«Ще раз переконався, що в конфлікті винні двоє, значення має лише міравини. Я ніколи не думав про тісний зв'язок почуття вини та образи: якщо я ображаюсь, то моя дружина, навіть на несвідомому рівні, відчуває провину, і навпаки. Думаю, що з цими знаннями в конфліктних ситуаціях ми зможемо якщо не уникнути почуттів, то усвідомити, що знами відбувається».

Звичайно, самозвіти не є тим методом, за допомогою якого можна достатньою точністю говорити про результативність програми гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї. Проте, це єдиний метод, який дозволяє відносно достовірно оцінити суб'єктивне значення впливу активних методів навчання на особистість, зокрема суб'єктивно оцінюваного впливу занять як засобу гармонізації стосунків для кожної подружньої пари, а це часто є більш важливим за об'єктивні показники.

За результатами самозвітів молодих сімей, програма гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї «В моїй сім'ї гармонія» дійсно дозволила суттєво гармонізувати стосунки значної частини учасників, що виявилось у 1) значному психокорекційному ефекті у сфері взаємин учасників подружжя (зростання самоповаги, впевненості у собі, гармонізації стосунків у парі), 2) покращенні показників міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї (зміцненню ціннісних орієнтацій; формуванню Я-концепції).

За результатами аналізу самозвітів, більшість учасників програми (63 %) відзначили наявність значних позитивних змін у подружніх стосунках, про деякі позитивні зміни повідомили 28 % подружжя, не помітили змін у своїх подружніх стосунках 9 % пар (рис. 3.1).

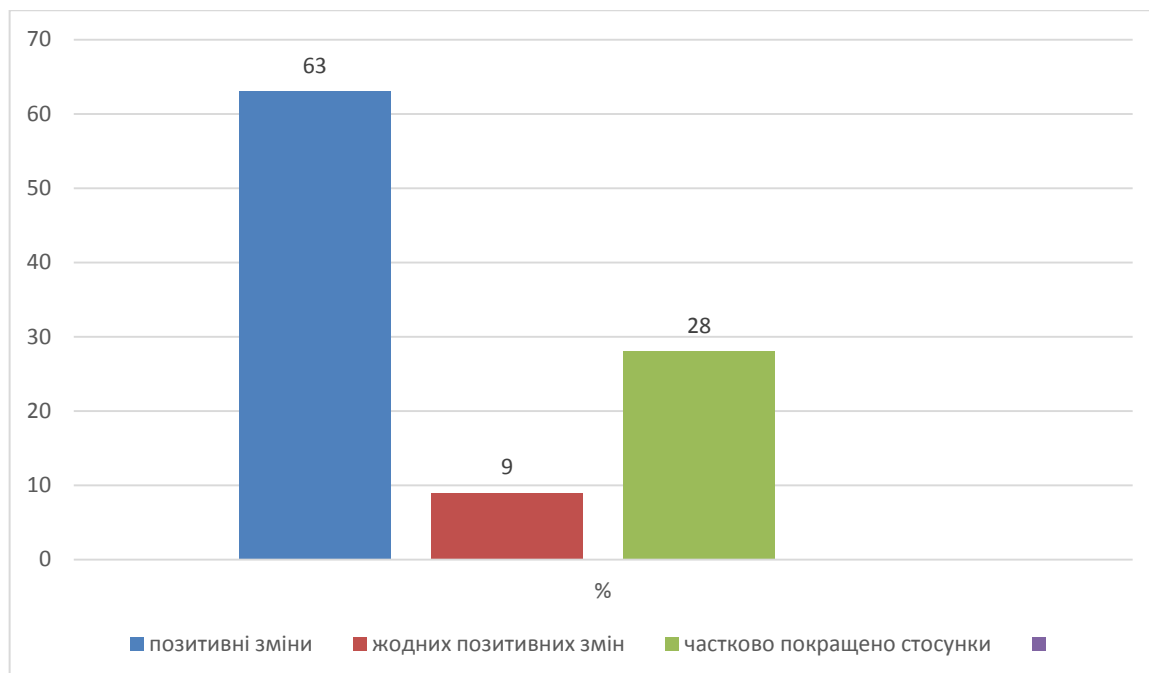


Рис. 3.1 Позитивні зміни в подружніх стосунках, за результатами самозвітів учасників (%)

Практичний досвід психокорекційної роботи з подружніми парами, а також досвід проведення занять гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї «В моїй сім'ї – гармонія» підтверджує реальний вплив гармонійних стосунків на функціонування сім'ї. Заняття, розкриваючи сутність сімейних стосунків, показуючи залежність їх від власного вибору людини, роблять позицію членів молодих сімей активною, відкритою для вдосконалення та мотивованою, одночасно впливаючи на особистісний розвиток подружжя дитини у бік його покращення. За даними самозвітів учасників, результатом проведення гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї «В моїй сім'ї – гармонія» стали позитивні зміни у способах взаємодії та стосунках подружжя у напрямку їх гармонізації, яку відзначили 63 % учасників.

Отже, можемо констатувати, що запропонована програма гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї «В моїй сім'ї – гармонія» мала виразний корекційний ефект. Як і планувалося, було досягнуто певних змін або зафіксовано тенденції до змін у площині гармонізації міжособистісної взаємодії

у молодій сім'ї. Виходячи з цього, розроблена програма спроможна стати дієвим засобом гармонізації міжособистісної взаємодії у молодій сім'ї.

Висновки до розділу 3

Політика стосовно сімей в Україні – один з пріоритетних напрямів соціальної політики держави. Пропонуються такі напрями роботи в межах програм соціального захисту молоді сім'ї:

- здійснення підготовки молоді до сімейного життя: через батьківські сім'ї, школи, клуби молодих сімей, спеціальні шлюбно-сімейні консультації, кабінети сімейної психотерапії, засоби масової інформації;
- забезпечення матеріальної підтримки молодих сімей (пільгове оподаткування; збільшення розмірів допомоги на дітей; надання кредитів; пільг та проектів, пов'язаних з можливістю отримання житла);
- сприяння підвищенню якості життя населення, визначення гарантій на безкоштовну медичну допомогу, пропаганда здорового способу життя;
- сімейне консультування з різних проблем.

Необхідно вдосконалювати механізм здійснення сімейної політики на рівні центральних органів державної влади і регіональних структур. Одним із пріоритетних напрямів роботи є підтримка громадських організацій, діяльність яких повинна бути спрямована на вирішення нагальних проблем дітей та сімей, адже подолання негативних явищ у суспільстві можливе за умов плідної співпраці громадських об'єднань та органів виконавчої влади.

ВИСНОВКИ

Розкриття джерел, факторів та умов психосоціального благополуччя українських сім'ї дає можливість зробити такі висновки.

1. Соціально-економічні, політичні, соціокультурні умови становлення української сім'ї, поглиблюють довгострокові тенденції стосовно сім'ї. На функціонування сімей чинять вплив об'єктивні процеси зміни шлюбно-сімейних взаємин, які є притаманними для усіх економічно розвинутих держав: сім'я стає трохи незалежнішою від соціального оточення, збільшується частка нуклеарних сімей. Поряд із тим, зміни соціальних умов життєдіяльності сім'ї зумовили також нові напрями сімейних змін. Наприклад, знижується кількість зареєстрованих шлюбів. Середній вік пар під час реєстрації шлюбу зріс. Розповсюджується тип сімей з офіційно неоформленими статевими та шлюбно-сімейними відносинами.

2. Як структурна одиниця суспільства українська родина показує усі кардинальні зміни сучасних соціально-економічних взаємин, відбиває їх на мікросоціологічному рівні. До вагомих факторів диференціації сімей потрібно включити зміни взаємин і, як наслідок, акумуляцію певними групами населення економічних ресурсів; рівень замученості різних груп населення до ринкових взаємин; трудовий потенціал сімей: освітній та професійний рівні її членів, присутність у родині безробітних. Значна частина українських сімей досить песимістично оцінюють свій рівень життя та досить обережно висловлюється стосовно можливих прогнозів його поліпшення у майбутньому.

3. Населення України переважно проживає сім'ями. Життєвий шлях значної більшості людей має зв'язок із родиною, шлюбно-родинним оточенням. Під час численних досліджень опитування респондентів підкреслюють переваги сімейного способу життя. Реформи у політиці, економіці та соціальній сфері не могли не позначитися на сфері культури, духовних потребах громадян, соціокультурній діяльності. Поступово поширюється на сім'ю демократична атмосфера в суспільстві, свобода поглядів та вчинків. Одночасно відбувається комерціалізація культури, збільшуються споживацькі орієнтації у масовій

свідомості, в суспільстві збільшується культура дезінтеграції, яка стає результатом появи «культури бідних» та «культури заможних». Створена в державі культурна інфраструктура переживає значні деформації. Можливості сімейного відпочинку стають більш обмеженими. Чимало сімей постали перед проблемою неспроможності та дефіциту часу на виховання і розвиток дітей. Перш за все це спричинено додатковою завантаженістю батьків.

4. Високий рейтинг негативних почуттів та емоцій серед населення є однією з основних характеристик соціального самопочуття суспільства. Це пов'язано з тим, що необхідні та загальні потреби особиста зазвичай не задовольняються, що, в свою чергу, стає причиною кризи в сім'ї. Обмеження можливостей самореалізації виступає результатом збільшення невдоволеності своїм сімейним життям. У напруженій соціально-економічній атмосфері, яка притаманна для більшості сімей, останнім часом спостерігаються і деякі позитивні тяжіння, наприклад, утворюється усвідомлене бажання народити дітей, незалежно від матеріальних можливостей родини. Значних змін зазнає традиційний розподіл сімейних ролей. Очевиднішою стає тяжіння до партнерства у подружжі, долучення неповнолітніх дітей до економічного життя сім'ї. В багатьох родинх тенденція до фемінізації поєднується зі збереженням традиційного розподілу сімейних ролей.

5. Під час аналізу динаміки функціонування сучасної молоді сім'ї можна зробити висновок, що вся класифікація функцій родини поділяється на дві частини: одна із них задовольняє в основному матеріальні потреби сім'ї; а друга утворює умови для духовного, культурного розвитку. З появою та розвитком суспільних інститутів, зміною психоемоційної структури, зростанням економічної свободи жінки особистості розпочинається спостерігатися зміна в системі функцій сучасної сім'ї, які полягають у переході визначального значення від функцій, які задовольняють в основному матеріальні потреби, до функцій переважно духовних, сім'ї із соціального інституту у соціальну групу.

6. Сім'я залишається головним соціальним інститутом в утворенні та розвитку соціально важливих цінностей та установок особистості, соціалізації покоління, що підростає. У зв'язку із вагомими змінами, які проходять у системі освіти, з появою нових, альтернативних звичній школі форм, завдання

сім'ї у виховній сфері осучаснюються. Виховний потенціал родини переживає серйозної трансформації, фактори, які чинять на нього вплив, значно модифікуються. Найбільш активний період соціалізації підростаючого покоління проходить тепер у складних умовах економічної та політичної нестабільності, руйнації традиційних цінностей: комерціалізації різних сфер діяльності, диференціації доходів, криміналізації суспільства.

7. Для окремої частини родин розширення їхніх виховних можливостей має зв'язок із насиченістю ринку послугами, що дає змогу задовольняти потреби дитини повною мірою, розширити її освітній кругозір, більше часу відводити спілкуванню з нею, іншим родинним справам. Проте об'єктивні процеси віддалення батьків та дітей стають причинами соціального сирітства. Простежується зв'язок між зростанням сімейного неблагополуччя та тяжінням зростання протиправної поведінки дітей та підлітків. Проблема зростання насильства, жорстокості, злочинності є однією із найбільш вагомих для українського суспільства, що відображається і на процесі виховання дітей.

8. Перспективи подолання проблем психосоціального благополуччя сучасної сім'ї пов'язані безпосередньо із формуванням сімейної політики, виробленням її основних напрямів, програм дій, розрахованих на різні періоди, а також механізмів реалізації. Зрозумілою є потреба переосмислення традиційних концептуальних підходів та існуючої соціальної практики у державній сімейній політиці, розроблення її ідеології та системи діяльності, сукупності заходів стосовно забезпечення гідного рівня відповідальності держави та її інститутів за сім'ю, цілеспрямоване врахування її інтересів її пріоритетне значення та повноцінний соціальний статус у суспільстві. У контексті соціальних змін сім'я має стати ефективним інструментом утворення нових цінностей та норм поведінки. Державна сімейна політика не повинна обмежуватись лише соціальним захистом сімей, які опинилися в складних обставинах. Повинні бути визначені раціональні параметри соціального захисту та відповідні адаптаційні механізми. При цьому особливе значення повинно надаватися психологічній, інформаційній, правовій підтримці сучасної української сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Про нові підходи до аналізу сімейних стосунків / Т. Алексеєнко // Шлях освіти. – 2017. – №2. – С. 34-37.
2. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю.Е. Алешина. – М. : Класс, 2000. – 208 с.
3. Андреева Т.В. Психология современной семьи : монография / Т.В.Андреева. – СПб. : Речь, 2015. – 436 с.
4. Антонов А.И. Кризис семьи и пути его преодоления / Антонов А.И., Борисов В.А. – М.: ЛОГОС, 1999. – 168 с.
5. Аронс К. Развод : крах или новая жизнь? / К. Аронс : пер. с англ. И. Новицкий. – М. : Мирт, 2015. – 447 с.
6. Артамонова Е.И. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Е.И.Артамонова, Е.В. Екжанова, Е.В. Зырянова и др. – М. : Академия, 2012. – 326 с.
7. Бех І.Д. Особистість народжується у сім'ї / І.Д. Бех // Початкова школа. – 2004. – №2. – С. 8-10.
8. Боришевський М.Й. Взаємини в учнівському колективі і формування особистості / М.Й. Боришевський. – К. : Рад. школа, 1974. – 124 с.
9. Видра Д. Помощь разведенным родителям и их детям : от трагедии к надежде / Д. Видра. – М. : Институт психотерапии 2000. – 224 с.
- 10.Виштеюнас Г.В. Формування міжособистісних стосунків у сучасній родині / Г.В. Виштеюнас // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. - №4. – С. 21-22.
- 11.Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
- 12.Гаврилова Т. П. Экспериментальное изучение межличностных отношений в семье / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 2014. - №5. – С. 8-11.
- 13.Гладкова Ю. Педагог и семья : проблемы взаимодействия / Ю. Гладкова // Дошкольное воспитание. – 2008. – № 4. – С. 103–110.

- 14.Гребенников И.В. Основы семейной жизни : учебное пособие / И.В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158 с.
- 15.Грюнвальд Б.Б. Консультирование семьи / Б. Б. Грюнвальд, Г.В. Макаби. – М. : Когито-Центр, 2004. – 416 с.
- 16.Гурко Т.А. Программа социальной работы с молодыми семьями / Т.А. Гурко. – М. : Ваклер, 2008. – 226 с.
- 17.Гурко Т.А. Трансформация института современной семьи / Т.А. Гурко // Социальные исследования. – 2017. – №10. – С. 14–17.
- 18.Дармодехин С.В. Государственная семейная политика : проблемы теории и практики / С.В. Дармодехин. – М. : НИИ семьи и воспитания, 2018. – 148 с.
- 19.Долинська Л.В. Підготовка молоді до сімейного життя (Соціально-психологічний тренінг) / Долинська Л.В., Демидова Т.А. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 73 с.
- 20.Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2006. – 176 с.
- 21.Елизаров А.Н. Психологическое консультирование семьи : пособие / А.Н. Елизаров. – М. : Ось–89, 2004. – 400 с.
- 22.Ефимова И.В. Социальная работа в области профилактики и преодоления семейного неблагополучия / И.В. Ефимова // Социальная педагогика. – 2011. - №1. – С. 97-100.
- 23.Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода у сім'ї / А.Т. Ішмуратов. – К. : Наукова думка, 1996.–190 с.
- 24.Кабаченко Н. Радикальні підходи у сімейній роботі / Н. Кабаченко // Соціальна політика і соціальна робота. – 2004. - №2. – С. 112-121.
- 25.Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О.А. Карабанова. – М. : Гардарики, 2004. – 320 с.
- 26.Киричук В.А. Педагогіка співробітництва у сім'ї / В.А. Киричук // Початкова школа. – 2009. – №1. – С. 60-63.
- 27.Кісарчук З.Г. Психологічна допомога сім'ї : навчальний посібник / З.Г. Кісарчук, О.І. Єрмусевич. – К. : Главник, 2006. – 128 с.

- 28.Клемантович И. Современная семья: структура, специфика, воспитательные возможности / И. Клемантович // Воспитание школьников. – 2016. – №4. – С. 2–5.
- 29.Клюева Н. В. Психолог и семья : диагностика, консультации, тренинг / Н. В. Клюева. – Ярославль : Академия развития, 2002. – 160 с.
- 30.Ковалев Г.В. Социальная психология семейных отношений / Г.В. Ковалев. – СПб. : СПбГУ, 1998. – 286 с.
- 31.Ковбас Б. Родинна педагогіка : у 3-х томах / Б. Ковбас, В. Костів. – Івано-Франківськ, 2006. – Том I : Основи родинних взаємовідносин. – 288 с.
- 32.Козубовська І.В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю / Козубовська І.В., Керецман В.Ю., Товканець Г.В. – Ужгород, 2018. – 82 с.
- 33.Коновалова Е.Н. Содержание и особенности социально-психологической работы с семьей / Е.Н. Коновалова. – М. : ИСПО РАО, 2011. – 168 с.
- 34.Консультування сім'ї : методичні поради для консультування батьків / за ред. В.Г. Постового. – К. : ДЦССМ, 2003. – 303 с.
- 35.Котлова Л.О. Сімейні труднощі на різних етапах життєвого циклу сім'ї / Л.О. Котлова // Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Prague, 2014. –Vol. 2. –P.176–182.
- 36.Кравець В.П. Психологія сімейного життя / В.П. Кравець. – Тернопіль: ТДП, 1995. –195с.
- 37.Кравченко Т.В. Життєві сценарії сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості / Т.В. Кравченко // Педагогіка і психологія. – 2012. – №1. – С. 62-64.
- 38.Кравчук С. Психологічні основи міжособистісних стосунків у групі / С.Кравчук // Соціальна психологія. – 2007. - №3 – С. 100-105.
- 39.Кузьмінський А.І. Педагогіка родинного виховання / Кузьмінський А.І., Омелянко В.Л. – К. : Знання, 2006. – 200 с.

- 40.Максименко Л.В. Современная семья: проблемы диагностики и коррекции взаимоотношений / Л.В. Максименко // Наука і освіта. – 2010. – №3. – С. 106-109.
- 41.Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник / Л.М. Маценко. – К. : НАКККиМ, 2013. – 372 с.
- 42.Медіна Т. В. Соціологія сім'ї: навчальний посібник / Т. В. Медіна. – Чернівці : Рута, 2006. – 272 с.
- 43.Обухова Л.Ф. Семья и ребенок : психологический аспект детского развития / Л.Ф. Обухова. – Москва : Владос, 1999. – 168 с.
- 44.Олифиревич Н.И. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифиревич. – Санкт-Петербург : Речь, 2006. – 360 с.
- 45.Постовий В.Г. Сучасна сім'я та її педагогіка / В.Г. Постовий. – К. : Основи, 1994. – 124 с.
- 46.Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е.Г. Силаевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
- 47.Психологія сім'ї : навчальний посібник / В. М. Поліщук, Н. М. Ільїна, С.А. Поліщук та ін. – Суми : Університетська книга, 2009. – 282 с.
- 48.Родинно–сімейна енциклопедія / В. М. Благінін, Н. І. Белкіна та ін. – К. : Богдана, 1996. – 438 с.
- 49.Семильченко В. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. / Семильченко В., Заслуженок В. – К. : Веселка, 1998. – 144 с.
- 50.Сучасна українська сім'я : медико–соціальні аспекти : монографія / Лісовський В. М., Шурма І. М., Коробчанський В. О., Лантух А. П., Вакулєнко С. М., Мирошніченко М. С. – Х. : Майдан, 2019. – 268 с.
- 51.Сушков И. Р. Психологические отношения человека в социальной системе / И. Р. Сушков. – М.: Институт психологии РАН, 2008. – 412 с.
- 52.Торохтий В.С. Основы психолого-педагогического обеспечения социальной работы с семьей / В.С. Торохтий.– М. : МТСЦ, 2000. – 240 с.
- 53.Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї / Г.М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Плай, 2006. – 174 с.

- 54.Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах : монографія / за ред. Гончар Л. В. – Харків : Друкарня Мадрид, 2016. – 176 с.
- 55.Хоментаскас Г. Семья глазами ребенка / Г. Хоментаскас. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 224 с.
- 56.Шеляг Т.В. Современная семья и социальная работа / Т.В. Шеляг. – М. : XXI Век, 2009. – 216 с.
- 57.Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов на Д: Феникс, 1999. – 539 с.
- 58.Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений : курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
- 59.Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – СПб. : Питер, 1999. – 656 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зміст тренінгової програми «В моїй сім'ї гармонія»

Зміст програми «В моїй сім'ї гармонія»

Назва заняття	Інформаційно-просвітницька складова	Практики та домашнє завдання
«Гармонійні стосунки: міф чи реальність?»	Інформаційне повідомлення «Система стосунків у подружжі» з обговоренням основних чинників гармонійних/дисгармонійних стосунків	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аналіз особливостей впливу батьківських сімей на кожного з членів подружжя (виховання, позитивні якості, принципи та традиції). 2. Пошук вектору бажаних змін в стосунках батьків. 3. Практичне завдання для подружжя: малюнок кола гармонійності їх стосунків.
«Гармонійні стосунки: єдність або розділення»	Інформаційне повідомлення «Автономність-залежність у стосунках подружжя» з обговоренням особливостей безконфліктної й оптимальної емоційної та психологічної дистанції батька та матері в своїх стосунках	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аналіз ступеня єдності подружжя. 2. Визначення сфер домінантних позицій батька та матері. 3. Відстеження дій для об'єднання або розмежування подружжя у різних сферах. 4. Аналіз причин виникнення непорозумінь між батьками на тлі надмірної залежності або автономності один від одного. 5. Опрацювання спогадів про початок стосунків в контексті автономності – залежності. 6. Практичне завдання для подружжя: організація побачення один для одного, написання листа один одному і т. ін.
«Гармонійні стосунки: сімейні ролі»	Інформаційне повідомлення «Гнучкість сімейних ролей» та обговорення ролей чоловіка та батька а також жінки та матері в сім'ї. Відеоматеріал про жіночі секрети гармонізації стосунків з чоловіком.	<ol style="list-style-type: none"> 1. спільна графічна фіксація подружжям спогадів про їх родини; 2. спільний аналіз позитивних та негативних якостей, набутих подружжям з дитинства й до сьогодні; 3. оцінка дружини себе як жінки та чоловіка себе як чоловіка; 4. спільний перелік функцій, які на думку подружжя мають виконуватися ними в сім'ї; 5. провести «переоблік сімейних ролей»: завершити його створенням «Сімейного статуту відносин».
«Гармонійні стосунки: мови любові»	Інформаційне повідомлення «Емпатія у стосунках подружжя» з обговоренням різних видів т.з. «мов любові» за Г. Чемпеном	<ol style="list-style-type: none"> 1. Завдання на перелічення подружжям відомих їм способів виявлення любові. 2. Завдання на відслідковування подружжям способів любові, які зазвичай проявляються ними в сім'ї один до одного. 3. Практичне завдання на словесне висловлювання про почуття любові в подружжі. 4. Визначити власну мову любові та мову любові свого партнера.

		<p>5. Складання батька та матері «Карти улюблених якостей моєї жінки (чоловіка).</p> <p>6. Практичне завдання для подружжя: намалювати кожному рівень наповненості (на прикладі уявної посудини) любові та співпереживання один до одного.</p>
«Гармонійні стосунки: спільні цінності батьків»	Інформаційне повідомлення «Ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя» та обговорення різниці в цінностях декількох поколінь стосовно роботи, взаємодопомоги, керівництва, обов'язків, дорослості, сім'ї, майбутнього, відпочинку, очікувань. Обговорення змісту і значення духовних та матеріальних цінностей як основи життя людини.	<p>1. Завдання на перелічення подружжям цінностей, які були сформовані в них ще з дитинства.</p> <p>2. Аналіз подружжям цінностей, які, на їхню думку, найбільш притаманні їм.</p> <p>3. Практичне завдання для подружжя: намалювати уявну схему «Кордони моїх цінностей» - визначити для себе та ознайомити один одного щодо головних цінностей, якими вкрай важко поступатися</p>
«Гармонійні стосунки: ми – батьки»	Інформаційне повідомлення «Узгодженість батьків», обговорення ефективного виходу з конфліктних ситуацій, важливості єдності матері та батька у вихованні своєї дитини виховних підходів	<p>1. Завдання: обговорити в подружній парі методи виховання в батьківських родинах. Визначитись з тим, що варто перейняти, а що - варто поступово трансформувати.</p> <p>2. Практичне завдання для подружжя: заштрихувати таблицю розподілу обов'язків у вихованні дитини між матір'ю та батьком</p>
«Гармонійні стосунки: як їх зберегти»	Інформаційне повідомлення «З чого складається задоволеність стосунками в подружжі», обговорення теми «Як наповнити амфору кохання та гармонії?»	<p>1. Завдання для подружжя: подружжя: поміркувати – чи було б краще жити один без одного?</p> <p>2. Аналіз еволюції своїх стосунків: від першого дня знайомства до сьогодні (що подобається, що змінили, що б додали).</p> <p>3. Творче завдання: зробити колаж «В моїй сім'ї гармонія» - як подружжя бачить свої стосунки через 30 років.</p>